

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Karolína Žampachová

Umučení rajhradské – edice a jazykový rozbor

The Martyrdom of Rajhrad – Edition and Language Analysis

Chrudim 2021

Vedoucí práce: Mgr. František Martínek, Ph.D.

Na tomto místě bych ráda poděkovala Mgr. Františku Martínkovi, Ph.D. za odborné vedení mé práce a především za trpělivost a cenné rady. Dále chci poděkovat Mgr. Kateřině Volekové, Ph.D., a to za řadu podnětných připomínek. Nemały dík patří také mému příteli a rodině za podporu, kterou mi během psaní této práce poskytovali.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Chrudimi dne 26. července 2021

Karolína Žampachová

Klíčová slova:

stará čeština, jazykový rozbor, pravopis, hláskosloví, morfologie, edice, transkripce, staročeská literatura, umučení Boží

Keywords:

Old Czech, Language Analysis, Old Czech Orthography, Old Czech Phonetics, Old Czech Morphology, Edition, Transcription, Old Czech Literature, The Martyrdom of Jesus

Abstrakt

Tato bakalářská práce představuje edici staročeské skladby s názvem *Umučení rajhradské*, která vznikla jako veršovaný překlad latinského prozaického kázání. První část práce obsahuje stručnou charakteristiku památky, a to mj. z hlediska literárněhistorického – pozornost je věnována i podobě a kontextu vzniku první edice skladby, jejímž autorem je Adolf Patera. Následuje zrcadlová edice, obsahující transliterovanou a transkribovanou podobu textu, a ediční poznámka. V závěrečné části naší práce podáváme jazykový rozbor památky, a to vč. rozboru pravopisného, ve kterém se zabýváme vybranými jevy na všech jazykových úrovních – důraz přitom klademe především na jevy pro danou památku charakteristické, příp. relevantní z hlediska její datace.

Abstract

This bachelor thesis introduces an edition of the Old Czech literary work known as *Umučení rajhradské* (The Martyrdom of Rajhrad), which has its origin in a prosaic Latin sermon. The first part of our thesis includes i. a. works brief characteristic from its literary historical viewpoint and emphasises also the form and context of the first publication of manuscripts edition by Adolf Patera. Our edition, which includes both the transliterated and transcribed version of the text, can be found in the next part of our thesis, followed by information related to the editorial process. The last part presents the language analysis in which we focus on characteristic phenomena on all levels of the text, especially the ones relevant in terms of works manuscript dating.

Obsah

Seznam zkratk	8
Úvod	9
1 Umučení rajhradské	10
1.1 Charakteristika rukopisu	11
1.1.1 Provenience, datace a obsah	11
1.1.2 Grafická podoba a písmo	12
1.1.3 Brachygrafie	13
1.2 Literární kontext a interpretace	18
1.2.1 Umučení Páně.....	18
1.2.2 Veršované kázání	20
1.3 Edice Adolfa Patery	21
1.3.1 Umučení rajhradské a RKZ	21
1.3.2 Kolace transliterace s rukopisem.....	22
2 Edice	25
3 Ediční poznámka	39
3.1 Ediční zásady transliterovaného textu	40
3.1.1 Cíl a metoda.....	40
3.1.2 Úprava textu	40
3.1.3 Soupis emendací transliterovaného textu	42
3.2 Ediční zásady transkribovaného textu	43
3.2.1 Cíl a metoda.....	43
3.2.2 Úprava textu	43
3.2.3 Soupis emendací transkribovaného textu	45
4 Jazykový rozbor	46
4.1 Pravopisná analýza	47
4.1.1 Zápis vokálů	47
4.1.2 Zápis konsonantů.....	49
4.2 Vybrané jazykové jevy	57
4.2.1 Hláskosloví.....	57
4.2.2 Tvarosloví.....	60

4.2.3	Lexikum.....	62
4.2.4	Syntax.....	64
	Závěr	67
	Seznam použité literatury	68

Seznam zkratek

nč.	новоčeský
psl.	praslovanský
stsl.	staroslovanský
sthn.	starohornoněmecký
pl.	plurál
sg.	singulár
A. P.	Adolf Patera
J. G.	Jan Gebauer
RKZ	<i>Rukopisy královédvorský a zelenohorský</i>
Stč. s.	<i>Staročeský slovník</i>
UmR.	<i>Umučení rajhradské</i>

Úvod

Cílem této bakalářské práce je ediční zpracování a následný jazykový rozbor staročeské veršované památky známe pod názvem *Umučení rajhradské*. Prvním a zároveň jediným pokusem o ediční zpřístupnění této skladby je vydání filologa Adolfa Patery, pocházející z 80. let 19. století – jedná se tedy o edici z dnešního pohledu již nevyhovující, proto považujeme za žádoucí podrobit ji kritice a na jejím základě vypracovat edici takovou, která bude odpovídat současným zásadám pro vydávání starších českých textů.

V první části práce bychom rádi na základě dosavadních i nově získaných poznatků památku stručně charakterizovali, a to jak se zaměřením na její rukopisné dochování, tak z hlediska literárněhistorického, přičemž bychom se mj. pokusili o její interpretaci. Součástí bude také nástin podoby edice Adolfa Patery a kontextu jejího vzniku – za klíčovou ovšem považujeme důkladnou kolaci Paterovy transliterace s rukopisem památky, na jejímž základě poté vypracujeme transliteraci vlastní. Další a zároveň nejdůležitější částí této práce tedy bude zrcadlová edice *Umučení rajhradského*, sestávající z již zmíněné transliterace památky a transkripce dle dnešního úzu. Následuje ediční poznámka, jejíž úlohou je zachytit veškerou problematiku související s edičním zpracováním daného textu. Poslední částí naší práce pak bude jazykový rozbor skladby, ve kterém se chceme zabývat nejprve jejím pravopisem a poté i vybranými jevy na všech úrovních jazykového systému, tedy na úrovni hláskoslovné, tvaroslovné, lexikální a příp. i syntaktické.

K námi zvolenému tématu přistupujeme s vědomím řady specifík a samozřejmě také možných nesnází, které se mohou při edičním zpracování památek starší české literatury vyskytnout. Přesto je od počátku naší ambicí vypracovat takovou edici, která námi zkoumanou skladbu vhodným způsobem opět uvede do literárního života a zároveň bude sloužit jako solidní podklad pro případná další vědecká bádání.

1 Umučení rajhradské

Námi zkoumaná staročeská skladba, sestávající ze 404 veršů a nazvaná podle svého námětu a místa uložení *Umučení rajhradské*,¹ patří k tomu typu památek, které se do současnosti dochovaly v jediném zápise. Taková situace podle Pavla Vašáka (1993, s. 197) představuje pro editora daného textu na jednu stranu značnou výhodu, spočívající v odpadnutí nutnosti rozhodovat se, který z existujících textových pramenů použije jako výchozí – na druhou stranu to s sebou ovšem nese jisté komplikace při samotném edičním zpracování (zejména v případě nutnosti emendace některého úseku textu).

V první části naší práce se tedy pokusíme, jak již bylo zmíněno, tento jediný zápis stručně charakterizovat, a to nejprve po fyzické stránce – tedy jako artefakt svého druhu. Využijeme zde především hlediska paleografického, přičemž zvláštní podkapitolu věnujeme problematice zkratk, jejichž užívání považujeme za jeden z výrazných rysů památky. Následně *Umučení rajhradské* pojmem jako literární dílo, tedy mj. jako významový celek plnící určitou funkci (či více funkcí), který navíc nelze chápat izolovaně od soudobého kulturního, resp. literárního dění. S tím souvisí i závěrečná kapitola této části, jejímž cílem je zachytit kontext a zejména pak způsob pomyslného „oživení“ památky jejím prvním editorem, Adolfem Paterou – těžiště naší práce se zde začne pomalu přesouvat k problémům čistě edičním.

¹ Dále též UmR. (viz **Seznam zkratk**).

1.1 Charakteristika rukopisu

1.1.1 Provenience, datace a obsah

Jediným pramenem k poznání naší památky je pravděpodobný opis staršího textu,² nacházející se v jednom z rukopisů knihovny benediktinského opatství v Rajhradě. Jedná se konkrétně o sborník latinských kázání se signaturou **R 424 (D/K. I. b. 13)**, datovaný do první poloviny 14. století (cca 1310–1340; viz Patera, 1886, s. 583), přičemž *Umučení rajhradské*, zapsané na foliích 78r–80r, z tohoto souboru vybočuje zejména po stránce jazykové – jde o jediný text psaný česky, jak dokládá **Tabulka 1**.³

[Piper sermones de sanctis.]	fol. 1a–224a
In translacione sancti wenceslai martiris.	fol. 53a–55a
De sancto adalberto martire.	fol. 70b–72b
Item de s. Adalberto .	fol. 72b–73a
[O božiem umučení.]	fol. 78a–80a
De sancto procopio.	fol. 121a–122a
[Legenda de S. Procopio (Vita maior).]	fol. 122b–125b
De sancta ludmila .	fol. 173b–174b
Wenceslai martyris.	fol. 178b–179b
Item de sancto wenceslao m.	fol. 180a–181a
Item Illus [de S. Wenceslao]	fol. 181a–182b
[Sermones varii.]	fol. 224a–234b

Tabulka 1 – Obsah rukopisu R 424 knihovny Benediktinského opatství Rajhrad

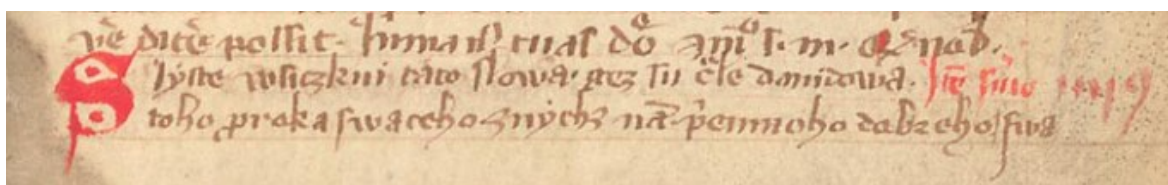
² Takto soudí již Adolf Patera v průvodním komentáři ke svému vydání *Umučení rajhradského* (viz níže), a to na základě „písařských chyb a několika vynechaných slov“ (1886, s. 583). My se zde jeho tvrzení přidržujeme.

³ Údaje obsažené v tabulce přebíráme z katalogu rukopisů rajhradské klášterní knihovny, sestaveného Vladislavem Dokoupilem (1966, s. 245–247; zvýraznil V. D.).

Jak je z tabulky patrné, kázání obsažená ve sborníku pojednávají mj. o českých světcích (sv. Vojtěch, sv. Prokop, ale i sv. Ludmila nebo sv. Václav).

1.1.2 Grafická podoba a písmo

Podrobnou charakteristiku podoby sborníku podává Patera (1886, s. 582–583) a také Dokoupil (1966, s. 247). Dostupná je rovněž v rámci informací ke zpřístupněným faksimiliím sborníku v digitální knihovně Manuscriptorium.⁴ Pro naše potřeby jsou hodnotné zejména informace týkající se grafického ztvárnění textu, tedy že „rukopis je psán per extensum [po celé šířce listu] drobným písmem“ a obsahuje „živá záhlaví, nadpisy, iniciály, rubrikace, podtrhování, několik marginálií a foliace červeně“ (viz **Obrázek 1**).⁵

Obrázek 1 – Ukázka grafického zápisu UmR. v rukopisu R 424

Samotný zápis skladby obsahuje mj. dva rubrikátorovy **přípisky**. Prvním z nich je poznámka *Item sermo quartus* na pravém okraji folia 78r, která podle Jana Vilikovského poukazuje na to, že památka je v rukopisu „zapsána jako čtvrté kázání o umučení [Ježíše Krista]“ (1939–1940, s. 109).⁶ Na horních okrajích jiných dvou folií – konkrétně 78 bis v a 79v – se dále nachází titul *o bozyem vmuczeny*, který lapidárně zachycuje námět skladby. Jak soudí první editor památky, rukopis je „psán písmem drobným, dosti pěkným“ (Patera, 1886, s. 583). Uvádí také, že se v textu objevují **ligatury**, a to dvojího typu: pokaždé se jedná o spojení konsonantu *d* s vokálem. V prvním případě tímto způsobem vzniká svazek -do- (např. v. 2 – *dauidowa*), v druhém pak svazek -de- (např. v. 38 – *wzueden*). Mimo jiné upozorňuje Patera i na ojedinělý výskyt **okrouhlého r** ve slově *dobreho* (v. 4).

⁴ Sermones varii. Manuscriptorium [online]. [cit. 1. 3. 2021]. Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-BOPPRBR_424_1RGNXJ1-cs.

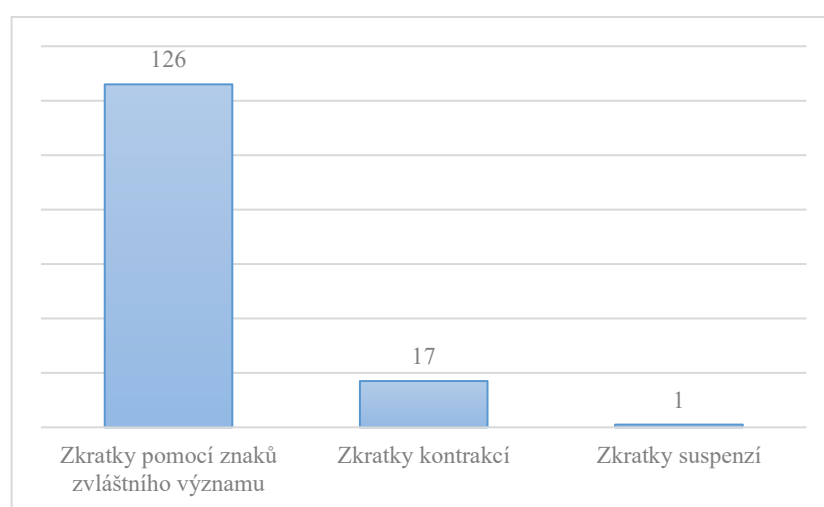
Zmíněná faksimilia nám zároveň budou výchozím materiálem pro veškeré další zkoumání památky.

⁵ Ibid.

⁶ Tato informace úzce souvisí s Vilikovského zjištěním, že *Umučení rajhradské* je překladem prozaického latinského kázání (viz podkapitola **Veršované kázání**).

1.1.3 Brachygrafie

Jedním z nápadných rysů rukopisu *Umučení rajhradského* je velké množství zkratk, přesněji řečeno brachyografií, které jsou zmiňovány spolu s dalšími jevy již v komentáři k Paterově edici (1886, s. 586–587). Podle Hany Pátkové (2008, s. 144) se středověké zkratky „v zásadě dají rozdělit do tří hlavních skupin“ – na zkratky suspenzí, zkratky kontrakcí a zkratky pomocí znaků zvláštního významu. Po zevrubné analýze brachyografií obsažených v námi zkoumaném rukopisu skladby můžeme konstatovat, že jsou zde (ač v různé míře) zastoupeny všechny výše zmíněné skupiny. Celkově je v textu zkracování užito na 144 místech, přičemž na jedno slovo obvykle připadá jedna zkratka.⁷

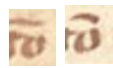

Graf 1 – Početní zastoupení hlavních skupin zkratk v rukopisu UmR.

Jak je patrné z grafu výše, nejpočetnější skupinu našeho vzorku tvoří zkratky utvořené pomocí znaků, které vždy nesou určitý ustálený, konvenční význam. V rámci této skupiny jsme vyčlenili čtyři druhy zkratk, a to právě na základě **použitého znaménka** či **specifické podoby grafému**. Každý z těchto druhů dále členíme dle významu, popř. významů, které jsou daným znaménkem vyjadřovány – jednotlivé významy následně spojujeme s grafy, se kterými se použití zkratky v tom určitém významu pojí.⁸

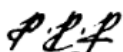

⁷ Výjimkou je pouze slovo *pramenem*, ve kterém se vyskytují zkratky dvě, a to sice v rámci stejné skupiny, nicméně odlišného druhu – viz níže.

⁸ Navazujeme tak vlastně na způsob třídění zkratk, kterého užil ve své edici *Umučení rajhradského* již zmiňovaný Patera (1886, s. 586–587).

Detailní přehled podává **Tabulka 2**, která navíc obsahuje konkrétní případy užití jednotlivých zkratk, a to v transliterované podobě. Přitom vždy na prvním místě dané kategorie uvádíme ty výrazy, v nichž je výskyt zkratky nejfrekventovanější.⁹

Znaménko / grafém	Význam	Použití	Příklady použití + výskyt (číslo verše)
DRUH 1 (55 výskytů)	„m“ „n“		fw (m) – 284, 378 a 399 placze (m) či place (m) – 41 a 93 wf (m) či wf (m) – 98 a 153 fwate (m) – 284 a 399 34 – penyezke(m); 106 – czlouieeke(m); 128 – lane(m); 154 – cze(m)z; 155 – mleke(m); 157 – uelike(m); 162 – fyne(m); 169 – nie(m); 189 – p(ra)mene(m); 203 – fmutne(m); 239 – wrzetene(m); 287 – ne(m); 318 – flowe(m); 368 – ne(m)zto; 399 – rozliczne(m); 403 – moze(m)
			ge (n)z – 305, 338 a 398 ge (n)zto či ge (n)fto – 176 a 394
			na (m) – 4, 98, 100, 107, 172, 284, 323, 348 a 378 63 – wa(m); 130 – doklada(m); 171 – fa(m)
			388 – za(n)z
			to (m) – 157, 171 a 203 185 – poto(m); 305 – do(m)
		48 – zidowfky(m); 128 – fwaty(m); 287 – hrziefny(m)	
		23 – Rozliczenftwi(m); 162 – bozi(m)	
	„e“		202 – hub(e)nftwie
	„en“		405 – Am(en)
DRUH 2 (26 výskytů)	„rzi“ [ři]		p (rzi)ed – 98 a 380 4 – p(rzi)emnoho; 24 – p(rzi)elis; 41 – p(rzi)eczirwenye; 66 – p(rzi)emiloftiueho; 79 – p(rzi)efmuczena; 91 – p(rzi)emiloftiwu; 98 – p(rzi)flo; 110 – p(rzi)ial; 111 – p(rzi)elifneho; 136 – p(rzi)eden
			c (rzi)ziu – 38, 50, 232 a 325 166 – c(rzi)z

⁹ Tak je např. v rámci prvního druhu zkratky ve významu „m“ či „n“ a ve spojení s grafem /e/ nejčastěji zkracován tvar zájmena „svůj“ – *fwem*.

	„r“		101 – ma(r)ie; 193 – Ma(r)ia; 205 – ma(r)ia
	„ri“		121 – oft(ri); 166 – lot(ri)
	„er“		56 – i(er)emyaffie; 335 – i(er)emias
			351 – kt(er)eho
	„e“		396 – ang(e)llki
DRUH 3 (24 výskytů)	„ro“		p(ro) – 74, 103, 350, 381 a 384 p(ro)roka – 3, 55 a 200 32 – p(ro)boh; 40 – p(ro)clany; 42 – p(ro)myenyeny; 51 – p(ro)fy; 75 – p(ro)razen; 99 – p(ro)rokouano; 107 – p(ro)to; 122 – p(ro)yde; 144 – p(ro)cz; 174 – p(ro)fried; 185 – p(ro)clali; 266 – zp(ro)stczena; 288 – p(ro)bitecznie; 309 – P(ro)toz; 353 – zp(ro)fczuce; 359 – p(ro)fried
DRUH 4 (21 výskytů)	„ra“		p(ra)wi – 55, 200 a 269 p(ra)wie – 46 a 392 wip(ra)wie – 171 a 213 102 – p(ra)zden; 173 – p(ra)uiczie; 189 – p(ra)mene(m); 272 – p(ra)czie; 327 – p(ra)wiu; 336 – p(ra)wdu; 352 – wip(ra)wi; 378 – wip(ra)wuge; 400 – p(ra)ueny
			c(ra)l – 127 a 292 2 – c(ra)le; 262 – c(ra)lowi
			390 – mift(ra)

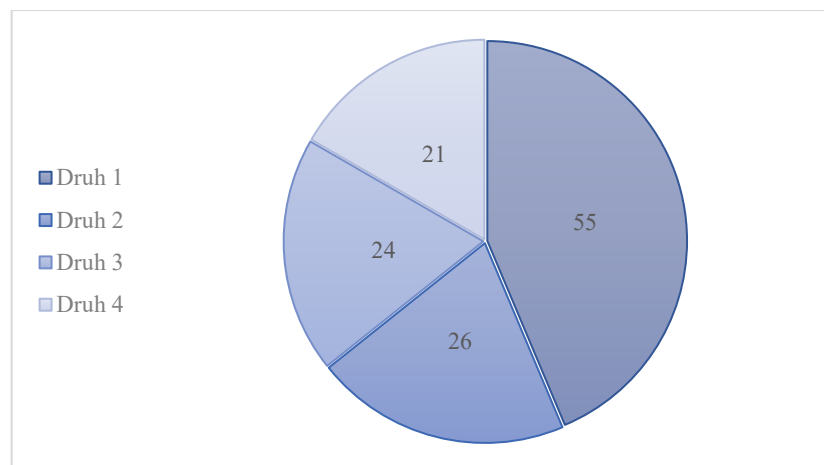
Tabulka 2 – Přehled zkratk tvořených pomocí znaků zvláštního významu¹⁰

Největším počtem je v rámci první skupiny brachyografií zastoupen DRUH 1, tedy zkratky tvořené ponejvíce za pomoci vodorovné, příp. mírně prohnuté čáry (titly), a to obvykle na úplném konci daného slova. Nejčastěji byl tímto způsobem zapisován tvar osobního zájmena „my“ – *nam*, který je zároveň nejfrekventovaněji zkracovaným slovem celé skladby (9 výskytů). Početní zastoupení všech námi vymezených druhů zkratk v první skupině ilustruje **Graf 2**.

¹⁰ Znárodnění daných zkratkových znamének či grafémů v prvním sloupci tabulky přebíráme ze slovníku Jana Hulakovského (1852, s. 2, 4 a 26). Ve sloupci „Použití“ (a i dále v této kapitole) poté zachycujeme jejich rukopisnou podobu, a to včetně případných variantních zápisů.

(Sermones varii. *Manuscriptorium* [online]. [cit. 1. 3. 2021]. Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-BOPPRBR_424_IRGNXJI-cs).

Graf 2 – Četnost jednotlivých druhů zkratk tvořených pomocí znaků zvláštního významu

Ze 17 výskytů sestává skupina slov zkrácených kontrakcí, což tento způsob zkracování činí druhým nejčastějším. Velkou část těchto zkratk tvoří specifická podskupina – tzv. **nomina sacra**. Pod tímto názvem rozumíme „jména a označení božských osob, která přešla z řeckých textů bible do latinského překladu i s původními literami“ (Pátková, 2008, s. 144). V případě naší památky se tato specifická brachygrafie vyskytuje výhradně ve spojení se jménem Ježíše Krista, a to v několika možných použití (viz **Tabulka 3**).

	Význam	Použití	Příklady použití + výskyt (číslo verše)
NOMINA SACRA (10 výskytů)	Ježíš / Ježíš Kristus		(Ježůš) – 101, 139, 171, 199 a 269
			(Ježůše) – 375 a 389
			(Jezu Krista) – 15 a 280
			(Ježůš Kristus) – 36

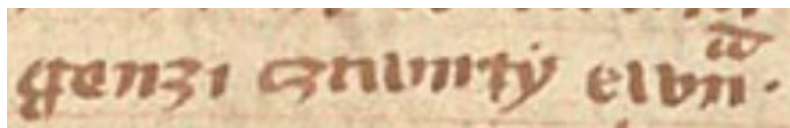
Tabulka 3 – Nomina sacra značící jméno Ježíše Krista v rukopisu UmR.

Zbýlých 7 výskytů dané skupiny pak tvoří zkratky **nadepsáním**, přičemž nadepsaný grafém zde kromě sebe samého reprezentuje zároveň hlásku *r*. Vznikají tak kombinace konsonantu s nadepsaným vokálem: -t(r)v- [tru], -b(r)e-, -k(r)e-, -t(r)o- a -b(r)i-.

	Význam	Použití	Příklady použití + výskyt (číslo verše)
ZKRATKY NADEPSÁNÍM (7 výskytů)	nadepsaný grafém + „r“		18 – t(r)vchlosty; 315 – net(r)vdil
			dob(r)eho – 152 a 390
			219 – k(r)ew
			288 – t(r)ogym
			351 – dob(r)i

Tabulka 4 – Zkratky utvořené nadepsáním grafému značícího vokál nad konsonant

Pouze jediným dokladem je v textu skladby zastoupeno zkracování **suspenzí**. Tímto způsobem vznikla brachygrafie reprezentující slovo *evanjelista* (v. 129), kterou by čistě ze sémantického hlediska bylo možné zařadit k podskupině zkratk jmen a označení božských osob (nomina sacra; viz výše) – to však neodpovídá formě zkratky, resp. použitému způsobu tvoření, který je pro nás hlavním třídícím kritériem.

Obrázek 2 – Příklad zkratky suspenzí slova „evanjelista“

Celkově tak lze říci, že rukopisný text *Umučení rajhradského* obsahuje značně různorodou škálu zkratk v ještě různorodějších konkrétních užitích, což svědčí mj. o velké oblíbě jejich užívání v době zápisu naší památky. Tuto domněnku nepřímou potvrzuje Pátková (2008, s. 144), neboť podle ní dochází k „prudkému nárůstu zkratk“ v období gotiky – to odpovídá dataci rukopisného sborníku R 424 (a tím pádem i předběžné dataci naší skladby) do první poloviny 14. století.

1.2 Literární kontext a interpretace

V následující kapitole budeme na *Umučení rajhradské* pohlížet jako na literární dílo a pokusíme se tedy o jeho interpretaci. Klíčové pro nás jsou zde poznatky, které jsme získali při tvorbě zrcadlové edice (viz část **Edice**), neboť i tato činnost je ze své podstaty interpretací, lépe řečeno – „textový pramen chápe ediční věda jako sled znaků, které je nejprve třeba interpretovat (konstruovat a konstituovat) jako text“ a teprve následně je možné „chápaní tohoto textu jako literárního díla, nějak edičně uchopitelného“ (Kosák a Flaišman, 2018, s. 261). Výsledkem naší ediční činnosti je tak skladba psaná oktosylabem, který byl dle *Slovníku literární teorie* „v literatuře předhusitské [...] téměř jediným rozměrem mluvní (recitativní) poezie“ a v české veršované tvorbě se jedná o „základní veršový útvar“ (Vlašín, 1984, s. 256), se sdruženými rýmy (schéma „aabbcc“).¹¹ Pod pojmem interpretace ovšem chápeme zejména objasnění významu, příp. i nástin postavení textu v rámci literatury 14. století, a to pomocí jeho přiřazení k určitému žánru, v našem případě i specifické skupině děl podobného námětu, kterými jsou středověká umučení Páně. V případě žánrové charakteristiky díla, tedy jeho vztažení k veršovaným kázáním, vycházíme především ze dvou studií Jana Vilikovského,¹² který se naší skladbou z literárního hlediska zabýval zatím nejpodrobněji.

1.2.1 Umučení Páně

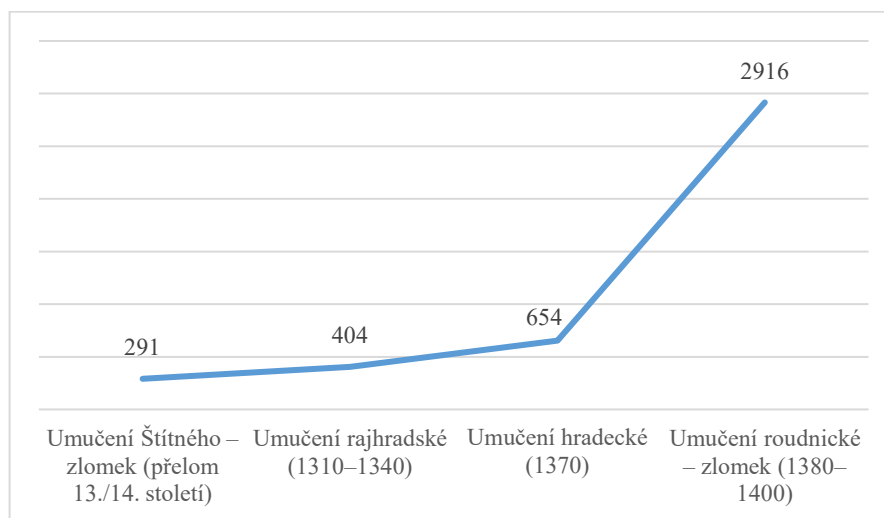
Jak již bylo řečeno v úvodu této části, název námi zkoumané památky odkazuje kromě místa jejího uložení především na její námět, tedy umučení Ježíše Krista. Právě tento námět je dle *Lexikonu české literatury* „konstitutivním prvkem“ epických, lyrických či lyrickoepických skladeb pocházejících „z různých desetiletí 14. století“ (Lehár, 2008, s. 1118), které můžeme zastřešit dvojslovím umučení Páně. Kromě našeho umučení jsou známa ještě další tři, a to:

¹¹ Na osmislabičný charakter verše odkazujeme i v závěrečné části práce (viz **Jazykový rozbor**), přičemž je pro nás tento poznatek důležitý např. z hlediska emendace některých veršů nebo v souvislosti se slabikotvornými likvidami, jejichž fonetickou realizaci je možno potvrdit či naopak vyvrátit právě na základě veršové struktury. V podkapitole pojednávající o syntaxi skladby se mj. zmíníme o veršových přesazích, které se v textu místy objevují.

¹² Vilikovský (1935) a (1939–1940).

- *Umučení hradecké* (654 veršů), nazvané podle svého zápisu v tzv. Hradeckém rukopisu kolem roku 1370, nutno ovšem podotknout, že „jeho přesnější datování [...] je dosud nerozřešeným problémem“ (ibid.),
- *Umučení roudnické*, datované do let 1380–1400¹³ a zároveň, ač se zřejmě jedná pouze o zlomek, nejrozsáhlejší ze všech zmíněných skladeb (2916 veršů),
- umučení citované již v *Řečech nedělních a svátečních* Tomáše Štítného ze Štítného a nesoucí proto přívlastek „Štítného“ – dobou jeho vzniku je údajně přelom 13./14. století a s dochovanými 291 verši jde o skladbu naopak nejkratší.

Pokud by tedy předběžná datace naší památky do 1. poloviny 14. století odpovídala skutečnému stavu, bylo by možné ji na časové ose pravděpodobného vzniku zařadit mezi *Umučení Štítného* na jedné straně a zbylá dvě umučení na straně druhé – tvořila by tedy určitý vývojový mezistupeň, čemuž by odpovídala i korelace mezi dobou vzniku a délkou skladby (přesněji řečeno počtem dochovaných veršů), jak jsme se pokusili naznačit v následujícím grafu.¹⁴

Graf 3 – Vztah předpokládané doby vzniku a počtu veršů staročeských umučení Páně

¹³ *Lexikon české literatury* uvádí jako dobu vzniku 2. polovinu 14. století; pro námi uvedenou dataci viz např. Patera (1883) či Hrabák (1939).

¹⁴ Jsme si plně vědomi problematičnosti vztahu mezi předpokládanou (sic!) dobou vzniku a délkou skladby (resp. počtem dochovaných veršů), proto jej zde záměrně nazýváme korelací, nikoliv kauzalitou.

Umučení rajhradské je tak, i podle Jana Vilikovského, „časově asi druhá báseň staročeská o tomto thematu [umučení Krista]“ a na rozdíl od *Umučení Štítného* (tedy básně nejstarší) a *Umučení hradeckého*, která byla „zřejmě povahy epické“ (1935, s. 127), se jedná o veršované kázání na Velký pátek.¹⁵

1.2.2 Veršované kázání

Podle Vilikovského zjištění je námi zkoumaná skladba překladem a zveršováním prozaického latinského kázání na téma žalmu 24, 16: *Respice in me et miserere mei; quia unicus et pauper sum ego*.¹⁶ Veršů, ve kterých se shoduje se svou předlohou, je přitom „více než třetina“ (Vilikovský, 1939–1940, s. 110) – důležité je ovšem podotknout, že latinské kázání bylo pravděpodobně pouze jakýmsi „náčrtem“ (ibid.), který se skladatel *Umučení rajhradského* jal propracovat, příp. na určitých místech transponovat a jeho písemnou fixací mu zároveň dodat závaznou podobu.¹⁷ Narážíme tak na Vilikovského konstatování, že autor mohl na své dílo pohlížet spíše „jako na literaturu, nikoli hlásání nebo výklad slova božího,“ pročež připouští určité rozpaky „užití o skladbě tak určité termínu ‚veršované kázání‘“ (ibid.). Přes toto tvrzení považujeme za nosný rozbor stavby básně, který Jan Vilikovský podal v námi již citované studii z roku 1935 a jímž *Umučení rajhradské* vztahuje k soudobým kázáním – po úvodních verších následuje samotné téma skladby („Vezři na tvář Jezu Krista“; cit. dle Vilikovský, 1935) a poté „běžná distinkce“ nutnosti hledět na Krista trojím způsobem: 1. jako na otce, 2. věrného sluhu a 3. mistra (druhý bod je přitom opět rozdělen na tři části). Kromě toho charakteru (velkopátečního) kázání odpovídají i „citáty biblické i z církevních autorů [...] a způsoby, jakým jsou uváděny“ (ibid.).

¹⁵ Důvodem, proč Vilikovský v citované studii zmiňuje *Umučené rajhradské*, je fakt, že se jedná o příklad díla určeného původně k přednesu, nikoliv ke čtení, což následně dokazuje stručným rozbořem stavby textu. To mu slouží jako jeden z argumentů pro převážně orální charakter středověké literatury. Svou interpretaci skladby jakožto veršovaného kázání autor později rozpracoval v příspěvku o její latinské předloze, viz Vilikovský (1939–1940).

¹⁶ „Pohlédni na mě a smiluj se nade mnou, neboť jsem opuštěný a ubohý“ (cit. dle Merhaut, 2008, s. 1118).

¹⁷ Tímto tvrzením si v žádném případě netroufáme ztotožňovat osobu skladatele se zapisovatelem. Navíc jsme toho názoru, že záznam v rukopisu R 424 je pravděpodobně opisem staršího textu (viz pozn. 2), přičemž se nám zdá totožnost autora a skriptora minimálně nepravděpodobná (viz např. v. 236, ve kterém jsou, zřejmě z důvodu nečitelnosti v předloze, ze slova *stivúci* zapsány pouze poslední tři hlásky – sám skladatel, znalý svého díla, by se tohoto vynechání jistě nedopustil).

1.3 Edice Adolfa Patera

Již jsme několikrát zmínili, že vůbec prvním editorem *Umučení rajhradského* byl filolog Adolf Patera. Jeho edice vyšla roku 1886 v Časopise Musea království Českého (ročník 60, číslo 4) pod názvem *O božiem umučení. Staročeské rýmované skládání ze XIV. století*. Sestává prakticky ze dvou částí – tou první je průvodní komentář, ve kterém Patera nejprve podává charakteristiku rukopisu R 424 knihovny Benediktinského opatství Rajhrad, v němž je skladba zapsána, a to po stránce jak fyzické, tak obsahové. Následuje pojednání o **pravopisu** památky, **dvojení souhlásek**, výskytu **zkratek**, **ligatur** a ojedinele i **okrouhlého r**, dále výčet písařských **chyb**, **oprav** a **razur**, několik slov k **interpunkci** a krátká zmínka o jazykových specifikách skladby a jejích veršů. Na závěr Patera velmi stručně nastiňuje metodu své práce. Druhou částí je pak samotná edice, skládající se jak z podoby transliterované (tzv. přepisu paleografického), tak i transkribované, kterou autor definuje jako „znění novějším pravopisem, užitým již ve Zbytcích rýmovaných Alexandreid staročeských, vydaných 1881 roku“ (Patera, 1886, s. 589).¹⁸

1.3.1 Umučení rajhradské a RKZ¹⁹

Jak sám Patera v komentáři ke své edici uvádí, na „důležitost této památky [...]“ jej upozornil „slovutný náš učenec V. Brandl [Vincenc Brandl], jenž ve své úvaze o spise Vaškově [...] některé příklady z našeho skládání otiskl“ (1886, s. 589). Zmiňovaná úvaha Vincence Brandla, která vyšla v Časopise Matice moravské roku 1879, je jednou z obran pravosti *Rukopisů královédvorského a zelenohorského*, přičemž bezprostředně reaguje na (taktéž zmiňovaný) spis profesora Antonína Vaška, v němž autor pravost RKZ (a mimo jiné také zlomku evangelia sv. Jana) naopak vyvrací. Není bez zajímavosti, že sám Patera ve své edici celkem třikrát zmiňuje *Rukopis královédvorský*. Kontext těchto zmínek a jejich doslovné citace uvádí **Tabulka 5**.

A	grafické ztvárnění textu	„Rukopis [UmR.] psán [...] inkoustem rezavým, železitým , jakým byl též psán <i>rukopis Královédvorský</i> , jenž v mnohých literách značnou shodu s památkou naší ukazuje .“ (Patera, 1886, s. 583)
---	--------------------------	--

¹⁸ Srov. Hattala a Patera (1881).

¹⁹ *Rukopisy královédvorský a zelenohorský* (viz **Seznam zkratek**).

B	zkratky	„V žádné z tak starých a nám známých památek nenašli jsme tolik a tak rozmanitých skratků [...]. Proto však nesluší památku naši pokládati za podvrženou , jak se to skutečně bylo stalo s <i>rukopisem Královédvorským</i> [...]. (ibid., s. 587)
C	diakritická znaménka	„Nad některými písmeny nalézají se neopatrností písařovou tečky a znaménka , v nichžto by méně zkušení čtenáři mohli spatřovati důkazy podvrženosti této památky, jak se to nejnověji stalo proti <i>rukopisu Královédvorskému</i> .“ (ibid., s. 588)

Tabulka 5 – Odkazy na *Rukopis královédvorský* v edici Adolfa Patery (zvýraznila K. Ž.)

Za povšimnutí stojí především ten fakt, že Patera zde užívá domnělé pravosti *Rukopisu královédvorského* jakožto argumentu pro pravost *Umučení rajhradského* a zároveň v jistých aspektech vyzdvihuje podobnost obou památek (viz případ A).

1.3.2 Kolace transliterace s rukopisem

Následující podkapitulu věnujeme podrobnější analýze transliterace *Umučení rajhradského* v edici Adolfa Patery a její kolaci s rukopisem dané památky. Dosažené poznatky nám poslouží jako východisko pro vypracování transliterace vlastní, a to takové, která bude zachycovat veškeré jevy relevantní zejména z hlediska vývoje pravopisu. Určitou reflexi toho, jak sám Patera k transliteraci přistupoval, můžeme číst ve zmiňovaném průvodním komentáři k jeho edici (viz výše). Podle vlastních slov autor podává „věrně znění naší památky pravopisem původním, opatřivše je interpunkcí a rozdělivše předložky a jiné partikule od následujících slov“ (Patera, 1886, s. 589). Popisuje tedy celkem dva typy úprav, které v rámci paleografického přepisu památky uplatňoval.

Tato tvrzení jsou pro naše účely ovšem příliš obecná, a proto nedostačující – uvedeme tedy vlastní výčet tendencí, které jsme v Paterově transliteraci na základě její kolace s rukopisem *Umučení rajhradského* zaznamenali a které se nám zároveň zdají být nosnými pro naše pozdější ediční zpracovávání textu.²⁰

Prvním Paterovým edičním zásahem, který je ovšem pro interpretaci daného textu podstatný, je dělení jednotlivých **veršů** do řádků, čímž se prakticky zdůrazňuje status textu coby veršované skladby. Hranice veršů přitom editor stanovuje podle rýmových dvojic, za kterými navíc v rukopisu obvykle následuje tečka – jediné původní interpunkční znaménko celé skladby. Verše Patera čísluje na levém okraji vždy po pěti a důsledně značí i foliaci (formát „1^{ac}“). Svislicemi jsou pak naznačena místa, kde je na hranici dvou folií rozděleno buď slovo (|) nebo určitý verš (||). Co se dále **interpunkce** týče, opatřuje Patera text znaménky, která spolu s vybranými příklady užití uvádíme níže (**Tabulka 6**).²¹ Činí tak obvykle na místě původní tečky, ale i jinde, kde je to nutné (či vhodné) z hlediska obvyklého větného členění. Na tomto místě chceme podotknout, že v současné době se, alespoň podle Daňhelkou uvedené zásady, interpunkce nedoplňuje, „jestliže je ve vydání také text transkribovaný s interpunkcí“ (2013, s. 130), což je případ právě Paterovy edice.

Interpunkční znaménko	Příklad užití	
,	v. 115	velika, wiczfye, naýwiczfie
.	v. 332	genz b1 pobil ieho wogie.
;	v. 142	mftý nade mnu podle wýný;
:	v. 14	gez fye tako znamenawa:
!	v. 220	to widita mogli ocz1!
?	v. 222	czof zawinil na tom fwietýe?

Tabulka 6 – Interpunkční znaménka užitá v Paterově transliteraci

²⁰ Tendence uvedené Adolfem Paterou přitom blíže specifikujeme či doplníme. Metodickou oporou nám (nejen) v této části bude především kapitola „Úprava textu netranskribovaných vydání“ z Daňhelkových *Směrníc pro vydávání starších českých textů* (2013, s. 130–131).

²¹ Uvedené příklady, a to včetně všech následujících v této kapitole, ponecháváme v té grafické podobě, jakou pro jejich zápis použil původní editor ve své transliteraci (srov. Patera, 1886, s. 589–603).

Jak jsme se již pokusili naznačit v samostatné podkapitole (viz **Brachygrafie**), rukopis *Umučení rajhradského* obsahuje mimo jiné velké množství různých **zkratek**. Editor je v rozporu s dnešními zásadami nerozepisuje, resp. je rozepisuje až v transkribované verzi textu. Při psaní **velkých písmen** je respektován stav daný rukopisem. Další tendencí, která se v Paterově transliteraci objevuje, a to zcela ve shodě s dnes platnými zásadami, je **osamostatněné psaní** zejména předložek a spojek, ale i jiných výrazů. Ty v textu rukopisu obvykle tvoří jeden celek se slovy, která bychom dnes chápali jako bezprostředně následující (např. *znýchz > z nýchz*), výjimečně předcházející (*aný > an y*).²² Naproti tomu je např. výraz „kdyžto“ ve verši 168 i s ohledem na kontext (*ach, kakoy to bolešt bila / kdizto ieho matka mila / tu zalošt uiducz, przi nē ftala*) vnímán jako jedno slovo, konkrétně podřadicí časová spojka, a tudíž je editorem ponecháno psaní dohromady. Naznačený postup ovšem není Paterou dodržován zcela důsledně, což dokládá např. dvojí typ zápisu výrazu „kdyby“ – ve v. 292 je psán jako jedno slovo, kdežto ve verších 357 a 361 odděleně, tedy *kdi bi*.²³

Jako poslední bychom v souvislosti s edicí Adolfa Patery rádi zmínili problematiku **emendací**. S těmi se editor vyrovnává, stejně jako ve výše zmíněném případě rozepisování zkratek, až v transkribovaném textu. Paleografický přepis problematických míst tedy přesně odpovídá jejich rukopisné podobě – to se týká i oprav, které byly provedeny samotným písařem. Jedná se obvykle o litery nadepsané (pokud byly doplněny dodatečně, např. v. 314 – *wt^wem*) či podtečkové, příp. navíc přeškrtnuté (tedy ty, které byly na daném místě zapsány chybně a nemají se tudíž číst, např. v. 61 – *r*).

²² Z kontextu je zřejmé, že se navzdory možné interpretaci pravděpodobně nejedná o spojku „a“ se zájmenem „ny“ (srov. v. 161 – *an y naffiu wieru vyny*).

²³ Způsob zapsání všech tří výskytů daného slova v rukopisu se od sebe přitom nijak neliší.

2 Edice

Na následujících stránkách podáváme námi připravenou edici skladby *Umučení rajhradské* (zde použitý titul „O božiem umučení“ přebíráme z rukopisu památky, viz podkapitola **Grafická podoba a písmo**). Rozhodli jsme se připravit edici zrcadlovou, tedy takovou, která bude umožňovat souběžné čtení transliterované a transkribované verze textu. To je praktické i z hlediska našeho dalšího záměru – vypracování jazykového rozboru skladby (v němž se budeme zabývat mj. oblastí pravopisu). Formát zrcadlové edice totiž poskytuje lepší orientaci v procesu převodu rukopisné podoby do podoby odpovídající její předpokládané fonetické realizaci. Veškerou problematiku související s edičním zpracováním obou verzí textu pak zachycujeme v další části naší práce.

O božiem umučení

78r	1	Slyšte wficzkni tato flowa.
gez fu c(ra)le dauidowa.
toho p(ro)roka fwateho.
z nychz na(m) p(rzi)emnoho dobrego	1	Slyšte všickni tato slova,
jež sú krále Davidova,
toho proroka swatého,
z nichž nám přemnoho dobrého
78v	5	fwajte pyfmo cztnye wykłada.
o tych moy hlupi smyl sklada.
day boh wfiem tak gie flifiety.
flifyecz w fyrdcziu obdyrzyety.
wfyem hrziechom na rozhrzieffenye.	5	svaté písmo ctně vykládá;
o těch mój hlupý <i>smý<s>l</i> skládá.
Daj böh všem tak je slyšeti,
slyšiec v sirdcu obdiržeti
všem hriechóm na rozhrěšenie
	10	a duffyczi na fpaffenye.
Toho fkladanye v poczatzcie.
gez wam powiedie nakratczie.
Gedno flowo rozum dawa.
gez fye tako znamenawa.	10	a dušici na spasenie.
Toho skládanie v počátcě,
jež vám povědě nakrátcě,
jedno slovo rozum dáwa,
jež se tako znamenáva:
	15	Wezrzy na twarz (Jezu Krista).
gehoze matka dyewka czifta.
Wezrzy na myleho hofty.
na twarz plnu wfyem t(r)vchlofty.
Obyczyey ge fwietta toho.	15	„Vezři na tvář Jezu Krista,
jehože matka dievka čistá,
vezři na milého hosti,
na tvář plnú vše truchlosti!“
Obyčej je světa toho,
	20	kdiz boh wfcziewi negednoho.
naydrzew chudobu flepotu
neduzftwim nebo chromotu.
Rozliczenftwi(m) wfiech nemoczi.
gichz geft p(rzi)elis mnoho moczi.	20	když böh vščieví nejednoho
najdřev chudobú, slepotú,
nedužstvim nebo chromotú,
rozličienstvim všech nemocí,
jichž jest přieliš mnoho mocí.
	25	podle czieft fye wfudi zrziedye.
gyedny lehu druzi sedye.
Pokazuyucz wfyem fwe udi.
nuzne rozlicznymy trudi.
Wftonyu filnye wolaiucze.	25	Podlé cest se všudy zřiedie,
<i>jedni</i> lehú, <i>druzí</i> sedie,
pokazujúc všem své údy,
nuzné rozličnými trudy.
Vstónú, silně volajúce

- 30** na wfieczkni mymo fye gducze.
azda bi fie kto fmylowal.
p(ro)boh nyeczim obdaroual.
nakirmenym neb odyewcziu.
penyezke(m) lecz kteru wiecziu.
- 35** Tak nas myloftiui przietel.
(Ježůš Kristus) hy fpaffitel.
nam przied oczu wftupil zuyefte.
na c(rzi)ziu wzueden przy cziefte.
pokazuje ruczie dyerawie.
- 40** bok p(ro)clany. nozie kyrwawey.
oczu placze(m) p(rzi)eczirwenye.
liczi slzamy p(ro)myenyenye.
hlawu hlozim zdyerawenu.
z nyez crew tecze po ramenu.
- 45** twarz czirnu bledu nemocznu.
p(ra)wie iako malomocznu.
tako polkwirnenu plwanym.
zidowlky(m) nemylowanym.
wfeho rucha obnazen.
- 50** bich kyrwaw na c(rzi)ziu roztazen.
p(ro)fy nas fe wfie fwe ffyli.
zda bi bil ten czlouiek mili.
bi raczil nan oczu wzuefti.
zielege geho bolefty.
- 55** Iakz p(ra)wi skyrzie p(ro)roka.
fwateho i(er)emyaffie rzka.
O wi wficzny ktoz chodite.
po cziefte. a mye uidite.
na mu boleft pohledajte.
- 60** kde y gyey rowna znamenayte.
Raczte wficzny znamenaty.
ktoz chce fweho boha [f] znaty.
- 30** na wfieckny mimo se jdúce,
azda by se kto smiloval,
probóh něčím obdaroval,
nakirmením neb oděvců,
peniezke(m), leč kterou věcú.
- 35** Tak náš milostivý přítel
Ježůš Kristus hi spasitel
nám před oči vstúpil zvěstě,
na křížu vzveden při cestě,
pokazuje ruce dřavie,
- 40** bok proklaný, nožě kirvavěj,
oczi pláčem přěčirvenie,
líci slzami proměněnie,
hlavu hložím zděravenú,
z niež krev teče po ramenú,
- 45** tvář čirnú, bledú, nemocnú,
právě jako malomocnú,
tako poskvirněnú plváním,
židovským nemilováním.
Všeho rúcha obnažen
- 50** by kirvav na křížu roztažen,
prosi nás se všie své síly,
zda by byl ten člověk milý,
by ráčil naň oči zvěsti,
želeje jeho bolesti,
- 55** jakž praví skirzě proroka
svatého Jeremiášě, řka:
„Ó, vy všickni, ktož chodíte
po cestě a mě vidíte,
na mú bolest pohlédajte,
- 60** kde j' jiej rowna, znamenajte!“
Račte všickni znamenati,
ktož chce svého boha znáti;

k tomu wa(m) cheziu rozum daty.
trogym czynem nan hledaty.
75 Wezrzy wnyuz na otczie fweho.
k fobie p(rzi)emiloftiueho
azda ten twoy otecz neny.
gehoz [i] w fwietye wfe ftworzenye.
genz tye ftworzil na ffwiet wzplodil
70 kdiz fcie z materzie porodil.
w gehoz wzdi bidlis moczi.
po wfie czaffi we dne w noczi.
zla bi bila wiera w fynu
78 bis r p(ro) iehoz | by otecz wynu.
75 bil p(ro)razen a yat filnye.
a zlu smyrtiu zabit wilnye.
hy bil neffen ku pochranye.
przi nemz nykte ob obie strany
gedno matka p(rzi)efmuczena.
80 ot wfiech przatel otluczena.
pyeftma fwe pirfi tepuczi.
wlaffy f hlawiczie rugiuoci.
ruczie filnye fbigeiuoci.
prziehozrfkim placzem placzuczi.
85 fama fla po fynaczku fwem.
po mylem yuz po vmirlem.
ach tot bi bili zle dieti.
bi to chtieli zaffie diety.
bi za mirtwim otczem w ftanyu.
90 nelli podle geho za nyu.
za matku p(rzi)emiloftiwu.
a tak fmuczenu ot dywu.
firdecznym place(m) kliczucze.
fweho otczika pyczucze.
95 a geho matku w truchlofti

k tomu vám chcu rozum dáti,
trojím činem naň hlédati:
65 Vezři vňuz na otcě svého,
k sobě přemilostivého,
azda ten tvój otec nenie,
jehož v světě vše stvoření,
jenž tě stvořil, na svět vzplodil,
70 když se z mateřě porodil,
v jehož vždy bydlíš moci,
po všě časy, ve dne v noci.
Zlá by byla viera v synu,
pro jehož by otec vinu
75 byl prorazen a jat silně
a zlu smirt'ú zabit vilně
hi byl nesen ku pochraneč,
při němž nikte ob obě straně,
jedno matka přěsmúcená,
80 ot všěch přátel otlučená
pěstma své pirsy tepúci,
vlasy s hlaviceč rujúci,
rucě silně sbíjejúci,
přěhořkým pláčem plačúci
85 sama šla po synáčku svém,
po milém, juž po umirlém.
Ach, toť by byly zlé děti,
by to chtěly zasě dieti,
by za mirtvým otcem v stáňú
90 nešly podlé jeho za nů,
za matkú přemilostivú
a tak smúcenú ot divu,
sirdecným pláčem klícúce,
svého otčíka pyčúce
95 a jeho matku v truchlosti

- tyefiecz plnu wfie miłofti.
A gyuz mame zuiefte cziflo.
gez na(m) wfie(m) p(rzi)ed oczi p(rzi)flo.
czoz dawno p(ro)rokouano.
- 100** to y na(m) iako w ruczcie dano.
Otecz nas (Jeżúš) ma(r)ie fyn.
genz bil czift y p(ra)zden wfiech win.
p(ro) tye newynnu smrt prziiial.
a chtie bi thie dyablu otyal.
- 105** gemuzł bil giftye offoben.
pyrwnym czlouieke(m) poroben.
p(ro)to na(m) po wfieczki czaffi.
pykaty fmutnymy hlaŃi.
geho fmirti przienewinne.
- 110** yuz ge p(rzi)ial za ny wynne.
A zieleiucz p(rzi)elifneho.
fmutka matki mile ieho.
Troju boleŃt filnu myela.
yuz prziftu k fobie wiediela.
- 115** velika. wieczfye naywieczfie.
gez nycz huorze nez smrt *przedfye*.
tu gie zuyeftu gmiela ona.
ot fwateho fymeona.
genz to fwatym duchem wiediel.
- 120** a tak bil gi rzka pouiediel.
mecz oft(ri) na obie Ńtranye
p(ro)yde twu duŃfycziu ranye.
Weliku bi boleŃt myela.
kazda matka bi uidiela.
- 125** fweho fynaczka mileho.
na smrt fudiecz newynneho.
Iakz Ńam c(ra)l nebeŃki fwiedczci.
fwaty(m) Iane(m) w teyto rzieczci.
- těšiec, plnú vŃie miłosti.
A juž máme zvěŃté číŃlo,
jež nám vŃem přeđ oči přiŃlo;
což dáwno prorokováno,
100 to j' nám jako v ruce dáno:
Otec náŃ, Ježíš, Marie syn,
jenž byl čist i prázdnen vŃech vin,
pro tě nevinnú smrt přijal
a chtě, by tě diáblu otjal,
105 jemuž s' byl jistě osoben,
pírvním člověkem poroben.
Proto nám po vŃěcky časy
pykati smutnými hlasy
jeho smirti přěnevinné,
110 juž je přijal za ny, vinné,
a želejúc přielišného
smutka matky milé jeho.
Troju boleŃt silnú měla,
juž přiŃŃú k sobě věděla:
115 veliká, věčŃie, najvěčŃie,
jež nic huore než smrt přeđŃie;
tu *je* zvěŃtú jměla ona
ot svatého Simeona,
jenž to svatým duchem věděł
120 a tak byl jí, řka, pověděł:
„Meč ostrý na obě Ńraně
projde tvú *duŃicú* raně.“
Velikú by boleŃt měla
každá matka, by viděla
125 svého synáčka milého
na smrt súdiec nevinného,
jakž sám král nebeŃký svěđčí
svatým Janem v této řeči,

- genz i cztwirty (evanjelista).
- 130** doklada(m) fie gehu lyfta.
kdyfto gey przied fud uediechu.
plny zlofti wficzkni biechu.
filny gym fmyech pobigiechu.
iako lotra obydiechu.
- 135** Tdi geden zidowfki sluha.
wftupie p(rzi)eden mymo druha.
da iemu ruku po liczi.
az bezmal nepade nyczi.
(Ježúš) pouiedie pokornie
- 140** rfka fwiedczil li fem neftornie.
fwiedeczftwie krziuimi cziny.
mfty nade mnu podle wyny.
Iako bi rzekl o czlouiecze.
p(ro)cz mye tako tepes brecze.
- 78 bis v **145** a ya. | tobie nezauinil.
ny kdi czo zleho vczinil.
Tdy g ueliku boleft myela.
matka kdiz gefť to widiela.
Druhu miela wieczfiu boleft.
- 150** kdiz wzwiedie o nyem taku left.
do zidowftwa neuierneho.
gymz bil dal mnoho dob(r)eho.
ze yfu we wfe(m) rozkof mieli.
w cze(m)z fu gedno sami chtieli.
- 155** zemyu mleke(m) ftyrdu tekutu.
y wfym fbozim fczedrze futu.
Tehdi w to(m) uelike(m) ryku.
wiecz ve fľto hlaffow krziku.
volaiucze bez przieftanye.
- 160** rzkucz doftogen vkrzizouanie.
an y nalliu wieru vyny.
- jenž j' čtvrtý evanjelista,
- 130** dokládám sě jeho lista:
„Kdyžto jej před súd vediechu,
plni zlosti všickni biechu,
silný jím smiech pobíjiechu,
jako lotra obidiechu.“
- 135** Tdy jeden židovský sluha,
vstúpe předeň mimo druha,
da jemu rukú po líci,
až bezmál nepade nicí.
Ježúš povědě pokorně,
- 140** řka: „Svědčil-li sem *nesterně*
svědečstvie křivými činy,
msti nade mnú podlé viny.“
Jako by řekl: „Ó, člověče,
proč mě tako tepeš?“ breče,
- 145** „A já tobě nezavinil
ni kdy co zlého učinil“.
Tdy j' velikú bolest měla
matka, když jest to viděla.
Druhú měla věčšú bolest,
- 150** když vzvědě o něm takú leť
do židovstva nevěrného,
jimž byl dal mnoho dobrého,
že jsú ve všem rozkoš měli,
v čemž sú jedno sami chtěli;
- 155** zeřnu mlékem, stird'ú tekutú
i vším sbožím šcedřě sutú.
Tehdy v tom velikém ryku
viac <než> ve sto hlasóv křikú,
volajúce bez přestánie,
- 160** řkúc: „Dóstožen ukřižovánie,
an i našu vieru viní

- a bozi(m) fye fyne(m) czini.
 potupmy zlorzeczeného.
 zabiucz mezi zlimy zleho.
- 165** tut zli skutek vczinichu.
 mezi gey lot(ri) na c(rzi)z wzbichu.
 ach kakoy to bolešt bila.
 kdizto ieho matka mila.
 tu zalošt uiducz przy ne(m) ftala.
- 170** dyw ze y w ny duffie oftala.
 (Ježúš) o to(m) fa(m) wip(ra)wie.
 gehoz na(m) dauid ponauie.
 Znamenach f p(ra)uiczie stogie
 vida p(ro)fried nepokogie.
- 175** wfak nemohl ten czlouiek ftaty.
 ge(n)zto bi mie chtiel poznati.
 Trzetye bolešt fwirchouana.
 gez giey bila obiecšana.
 gez nemohla *wieczšie miety*.
- 180** kromye nezli smrt podgiati.
 finaczka naymileyššieho
 wfeho šwieta *naykraššieho*.
 przied gegie oczima krziwie.
 zabili nemiloštiuie.
- 185** poto(m) kopim bok p(ro)clali.
 a tak ieho smrti dali.
 z iehoz boka ta crew tekla.
 yuz ny wicupil ot pekla.
 f tymz p(ra)mene(m) uoda plula.
- 190** gez wfie krzieštany oplula.
 iu fwe hrziechi omyuamy.
 w nyez na krštie znamenie mamy.
 Ma(r)ia kdiz przy tom bieše.
 zadne vtiechi neymyefe.
- a božím sě synem činí;
 potupmy zlořečeného,
 zabiúc mezi zlými zlého.“
- 165** Tuť zlý skutek učinichu,
 mezi jej lotry na kříž vzbichu.
 Ach, kako j' to bolest byla,
 kdyžto jeho matka milá,
 tu žalost vidúc, při něm stála;
- 170** div že j' v ní dušě ostala.
 Ježúš o tom sám vyprávie,
 jehož nám David ponávie:
 „Znamenach, s praviceš stojě,
 vida prošřed nepokojě,
- 175** však nemohl ten člověk státi,
 jenžto by mě chtěl poznati.“
 Třetie bolest svirchovaná,
 jež jiej byla oběčaná,
 jěž nemohla věčšie miati,
- 180** kromě nežli smrt podjieti:
 Synáčka najmilejšieho,
 všeho světa najkraššieho,
 před jejie očima křivě
 zabili, nemilostivě
- 185** potom kopím bok proklali
 a tak jeho smrti dali,
 z jehož boka ta krev tekla,
 jůž ny vykupil ot pekla.
 S týmž pramenem voda plula,
- 190** jež všě křešt'any oplula;
 jú své hřiechy omývamy,
 v niež na křtě znamenie mámy.
 Maria, když při tom bieše,
 žádné útěchy nejmieše,

- 195 gedno zaloft a pikanie.
myegiefe wzdi bez przieftanie.
hy twrda w ny duffie bila.
ze y horzem newiftupila.
O tom (Ježúš) w flouiech tehoz.
- 200 p(ra)wi p(ro)roka *drzewniehoz*.
me firdeczko neftatenftwie.
docziekalo a hub(e)nftwie.
trpielo w to(m) fmutne(m) czieffie.
nebil mne ziw kto vtyeffie.
- 205 Czo ma(r)ia tehdi zdiela.
kdiz taku zaloft uidiela.
placzucz podle crzizie ftaffe.
a na fynaczka hledaffe.
iakz na beranka ticheho.
- 210 a duficzka yuz gde z nyeho.
mohla gefť to dobrze rzeczi.
podle cztneho pyfma rzeczi.
Iakz fwaty anzelm wip(ra)wie.
genz bil wierny kaplan gegie.
- 79 r 215 O moy | piezmiłutkny fynu.
kteru mas tak tyezku wynu.
ze tyrpis tak hrozne rany.
az z *tyffiu*cz mieft na wfie ftany.
k(r)ew fye z tweho tyela toczy.
- 220 to widita mogi oczu.
O me prziezmiłutkne dietye.
czof zawinil na tom fwietye.
twogi prziemiley rucziczcie.
ymizf negednu mnye matyczczcie.
- 225 podawal prziemiloftiuie.
W kaczie gie wizu odywie.
gymazf mi dal pozehnanie
- 195 jedno žalost a pykanie
mějješe vždy bez přešťanie;
hi twrdá v ní dušě byla,
že j' hořem nevystúpila.
O tom Ježúš v sloviech téhoz
- 200 praví proroka dřevniehož:
„Mé sirděčko nestatenstvie
dočekalo a hubenstvie
trpělo, v tom smutném česě
nebyl, mne živ kto utěšě.“
- 205 Co Maria tehdy zděla,
když takú žalost viděla?
Plačúc podlé křížě stáše
a na synáčka hlédáše
jakž na beránka tichého
- 210 a dušička juž jde z něho.
Mohla jest to dobřě řeci
podlé ctného písma řeči,
jakž svatý Anzelm vyprávie,
jenž byl věrný kaplan jejie:
- 215 „Ó, mój *p<ř>ězmiłutkný* synu,
kterú máš tak těžkú vinu,
že tirpíš tak hrozné rány?
Až z tisíc miest na všě strany
krev sě z tvého těla točí;
- 220 to vidíta moji oči!
Ó, mé přezmiłutkné dietye,
co s' zawinil na tom svěťě?
Tvoji přemilěj ručiččě,
jichž s' nejednú mně, matiččě,
- 225 podával přemilostivě,
v kacie jě wizu odivě,
jimaž s' mi dal požehnanie

- nad wfieczki panny. hy panye.
O moy fynu czof zawinil.
- 230** czolis komu kdi vezinil.
ze twe noziczki prziefwate.
wiziu tak na c(rzi)ziu fpate.
gez fem czafto pyeftouala.
kdiz fem mladim chouala.
- 235** O moy fynaczku zaduczi.
czos zauinil kuietku ...czi.
tway ziuot genz fem noffila.
a na ffwiet gey porodila.
gehlu wrzetene(m) robila.
- 240** na tye iako matka mila.
to tak wiziu obnazeno.
a na krziziu roztazeno.
O moy zaduczi fynaczku.
priezmilutkny gedynnaczku.
- 245** vftka twa gez fem krmila.
f fwimi *prfmy z mladi* bila.
kak fu zhorzala bez fyty.
az iuz wolis a chtie pity.
a ia neyfem w takey moczi.
- 250** bicht mohla af tyem pomoczi.
kropetka wodi podaty.
toho my nelzie doftati.
O fynaczku moy wibrany
genz my famym bohem dany.
- 255** zraki twa gez wfe widita.
tak w czirwenofci ftogita.
gymazf czafto hledal na mye.
na fwu matku. milugie mye.
tot gie wiziu fye rdieyucze.
- 260** a z nich mnoho flez horzkich gducze.
- nad všěcky panny hi panie?
Ó, můj synu, co s' zavinil,
co-li s' komu kdy učinil,
že tvé nožičky přěsvaté
vižu tak na křížu spaté,
jež sem často pěstovala,
když *sem <tě> mladým* chovala?
- 235** Ó, můj synáčku žádúcí,
co s' zavinil, kvietku *<stvá> cí?*
Tvój život, jenž sem nosila
a na svět jej porodila,
jehlú, vřetenem robila
- 240** na tě, jako matka milá;
to tak vižu obnaženo
a na křížu roztaženo!
Ó, můj žádúcí synáčku,
přězmiľutkný *jedináčku*,
- 245** ústka tvá, jež sem krmila
s svými prsmi z mláďi byla,
kak sú zhořalá bez syti,
až juž volíš a chťě píti,
a já nejsem v takěj moci,
- 250** bych t' mohla as tiem pomoci;
kropětka vody podati,
toho mi nelžě dostáti!
Ó, synáčku můj vybraný,
jenž mi samým bohem daný,
- 255** zraky tvá, jež vše vidíta,
tak v čirvenosti stojíta,
jimaž s' často hlédal na mě,
na svú matku, milujě mě;
toť jě vižu sě rdějúce
- 260** a z nich mnoho slez hořkých jdúce.“

Mohlat rzeczy tyemy flowi.
iakz Ńwiedczie knyhi c(ra)lowi.
ach bi my to mohl kto daty.
ze bi Ńie to mohlo Ńtaty.

265 ze bich ia za tye vmrziela.
a tye zp(ro)Ńczena uidiela.
neb przy nyey taki Ńmutek bil.
az giei ziuot zaden nebil.
To (Ježíš) p(ra)wi neŃkryte.

270 wfemu liudu otworzitye.
Sluncze Ń zemi to mne ziele.
me p(ra)czie hy muki wele.
kromie czlouieka gedynneho.
genz ke mnye Ńirdzie twirdeho.

275 ten mych ran wzdi ponowuge.
Ńwimy hrziefni iez miluje.
a ten mne iuz nechce znaty.
kdiz nechce hrziefnow oftaty.

79 v

Dru|he zrzy okem *Ńirdzie* Ńweho.

280 na (Jezu Krista) mileho.
iaks hoŃpodarzi dobreho.
widie fluhu a wiernieho.
iakoz Ńwati mathiey myeny.
Ńwiedczie na(m) w Ńwe(m) Ńwate(m) czteny.

285 Iaz mezi wamy takes Ńem.
iako ten genz Ńluzi wem.
Ńluzil ne(m) wŃiem hrziefny(m) wdiefcznie.
t(r)ogym czinem p(ro)bitiecznie.
pirwa Ńluzba v pokorzief.

290 yuz wŃie hrziefne zbauil horzie.
OwŃem bi bila pokora.
kdi bi c(ra)l mocneho dwora.
poŃlal w twoy dom Ńyna Ńweho.

Mohlat' řeci těmi slovy,
jakž svědčie knihy královny:
„Ach, by mi to mohl kto dáti,
že by se to mohlo státi,

265 že bych já za tě umřela
a tě *zproščena* viděla!“
Neb při niej taký smutek byl,
až jiej život žádnen nebyl;
to Ježíš praví neskrytě

270 všemu ľudu otvořitě:
„Slunce s zemú, to mne želé,
mé práce hi muky velé,
kromě člověka *jediného*,
jenž ke mně sirdcě tvirdého;

275 ten mých ran vždy ponovuje
svými hřiefchy, jež miluje,
a ten mne juž nechce znáti,
když nechce hřiefchów ostati.“

Druhé zři okem sirdcě svého

280 na Jezu Krista milého,
jaks hoŃpodáři dobrého
widie sluhu a *věrného*,
jakož swatý Matěj mieni,
swědčě nám v swém swatém čtení:

285 „Jáz mezi vámi takéž sem
jako ten, jenž slúží wem.“
Slúžil nem všem hřiefšným wděčně
trojím činem probytečně:

Pirvá služba u pokoře,
290 júž všě hřiefšné zbavil hoře.
Ovšem by byla pokora,
kdy by král mocného dwora
poŃlal v tvój dóm syna svého

- a uelmy do neczifteho.
- 295** genz bi gey wcziftil giftie.
iakz bi ftal bez draftki cziftie.
a kolikrat gey fin bozi.
hrziefnycze k tobie przichozi.
genz z fueho milofirdenstwie.
- 300** Wfczieuoual tweho hubenstwie.
domu uelmy neczifteho.
iako chleua fmirduteho.
rzkucz czlouieczie firdczie tweho.
zlymy hrziechi [f] zlkwirnyeneho.
- 305** ge(n)z do(m) ruku fwe milofti.
pocziftil z wfie necziftofty.
iako chlew mirzki hnoyowi.
hy *wczinil dom cralowi*.
P(ro)toz czlouiecze choway fie.
- 310** hrziechow raziu oftrziehay fnye.
bi tebe blato zauifti.
pychi hnyewu nenuifti.
tako rychle nezkalelo.
gymz bi w *twem* domu fmrdielo.
- 315** abi gehu wzdi net(r)vdil.
bi twoy dom tak czafto czudil.
Iakoz yzaiaf fwiedczu.
ieho flowe(m) w teyto rzieczu.
Kazali fte mi fluziti.
- 320** w fwich hrziefiech robotnym bity.
gыз mye tako welmi mirzie.
f wamy donyudz fie was dyrzie.
Druhe na(m) fluzil neleftnie.
hroznu fluzbu wzitecznye
- 325** boyoual na c(rzi)ziu za ny.
chtie wfie diablu otgiety ny.
- a velmi do nečistého,
295 jenž by jej učistil jistě,
jakž by stál bez drástky čistě.
A kolikrát *je* syn boží,
hříšníci, k tobě přichozí,
jenž z svého milosirdenstvie
- 300** vščěvoval tvého hubenstvie,
domu velmi nečistého,
jako chlěva smirdutého,
řkúc, člověče, sirdče tvého,
zlými hříechy zskvirněného,
- 305** jenž dóm rukú své milosti
počistil z všie nečistosti,
jako chlév mirzký, hnojový,
hi učinil dóm králový?
Protož, člověče, chovaj se,
- 310** hříechów, ražu, ostriehaj se,
by tebe bláto záwisti,
pýchy, hněvu, nenávisti
tako rychle nezkálelo,
jímž by v tvém domu smrdělo,
- 315** aby jeho vždy netrudil,
by tvój dóm tak často cúdil,
jakož Izaiáš svědčí
jeho slovem v téjto řeči:
„Kázali ste mi slúžiti,
- 320** v svých hříešiech robotným býti,
již mě tako velmi mirzie
s vámi, doňudž se vás diržie.“
Druhé nám slúžil nelestně
hroznú službú užitečně;
- 325** bojoval na křížu za ny,
chtě všě díablu otjieti ny.

- Iaz to p(ra)wiu przy mey wierzie.
ten bi bil w fylney newierzie.
genzto bi wytyezie cztneho.
- 330** neprziial do domu fweho.
we kirwi wratyecze fie z bogie.
genz bi pobil ieho wogie.
a dnes tlucze v drzwi tweho.
firdzie czlouiecze twirdeho.
- 335** Iakoz fwiedczy i(er)emias.
w gehoz slowiech p(ra)wdu poznas.
Pokoy moy w dobrem czlouieku.
ge(n)z fem zwolil az do wieku.
mylo my f nym przebiuaty.
- 340** genz mne wierne chce hledaty.
Toho czlouiecze neftyen fie.
k fwemu | bohu rozpomyen fie.
otworz mu fwe milofrdie.
genz tobu hrziefnym nehirdie.
- 345** przifed k tobie f wityezenftwym
chce biti f twim czlowieezenftwim.
Trzetye fluzi wiernye zracznye.
na(m) wfiem hrziefnym nerozpacznye.
mluwi wzdy za naffie wyny.
- 350** gich mocz mamy p(ro) zle czyny.
iakz dob(r)i rziecznik kt(er)eho.
wip(ra)wi gey z wfiech win ieho.
tak przied fwim otczem zp(ro)fczuge.
win za kohoz vffiluge.
- 355** Poznamenay kazdi na to.
przezrzie fmyflem hy myey za to.
kdi bi kteri czlowiek w *chieftye*.
bil yat przy zlodyeyftwiu zuieftye.
y wfazen p(ro)fried zelarzie.
- Jáz to právu při mej vieře,
ten by byl v silnej nevěře,
jenžto by vítězě ctného
- 330** nepřijal do domu svého,
ve kirvi vrátiece sě z bojě,
jenž by pobil jeho vojě.
A dnes tluče u dřví tvého
sirdčě, člověče, tvirdého,
- 335** jakož svědčí Jeremiáš,
v jehož sloviech pravdu poznáš:
„Pokoj mój v dobrém člověku,
jenž sem zvolil až do věku;
milo mi s ním přebývati,
- 340** jenž mne věrně chce hledati.“
Toho, člověče, nestěň sě,
k svému bohu rozpomeň sě;
otvoř mu své milosrdie,
jenž tobú, hříšným, nehirdie,
- 345** přišed k tobě s vítězenstvím,
chce býti s tvým člověčenstvím.
Třetie slúží věrně, zračně,
nám všem hříšným nerozpačně;
mluví vždy za naše viny,
- 350** jich moc mámy pro zlé činy,
jakž dobrý řečník, kterého
vypraví jej z všech vin jeho,
tak před svým otcem zproščuje
vin, za kohož usiluje.
- 355** Poznamenaj každý na to,
přezřě smyslem hi měj za to,
kdy by který člověk v cestě
byl jat při zlodějstvu, zvěstě
i vsazen prosrěd želářě,

- 360** genz bi cziekal wzdi richtarzie.
kdi bi mu kazal wen gity.
a w fmrt vffilnu podgiti.
blazn bi bil rziecznika nedobil.
fkyrzienz bi te zle fmirti zbil.
- 365** genz bi gey rziecziu fwe mudrofty.
prziuedl k kralowie milofty.
To fie na ny na wfie chili.
w ne(m)zto fte nas mnohi mili.
kdiz smirtelny hrziech na tobie.
- 370** inhed zlodzeyftwo prfi tobie.
gymz fwe hrziefne tielo wzrudis.
a dufiu na smirt offudis.
yuz czlouiecieze toho chwile.
bi dobil rziecznika wczile.
- 375** (Ježíše) fy na bozieho
a miloftne matki ieho.
O tom fwati bernart cziftie
wip(ra)wuge na(m) na fwe(m) listie.
O czlouiecieze *bezpecz* giti.
- 380** mozes p(rzi)ed boh przigiti.
kdiz p(ro) tye matka fynu fwemu.
pirfi pokaze milemu
a fyn otcziu kirwawe rany.
gez mu p(ro) ny hrziefne dany.
- 385** otecz z nebes boh wiffoki.
bez otklada czafu roki.
nad kazdim fie hned fmiluge.
za(n)z fyn f matku vffiluge.
Trzetie na (Ježíše) fweho.
- 390** iako na mift(ra) dob(r)eho.
fufie firdecznie hledaty.
ktoz chceze gey p(ra)wie poznati.
- 360** jenž by čekal vždy rychtářě,
kdy by mu kázal ven jíti
a v smrt úsilnú podjíti;
blázn by byl, řečníka nedobyl,
skirzěňž by té zlé smirti zbyl,
- 365** jenž by jej řečú své múdrosti
přivedl k králově milosti.
To sě na ny na všě chýlí,
v němžto ste nás mnohý milý,
když smirtelný hřiech na tobě,
- 370** inhed zlodějstvo při tobě,
jímž své hřiešné tělo vzrudíš
a dušu na smirt otsúdíš.
Juž, člověče, toho chvíle,
by dobyl řečníka včile;
- 375** Ježíše, syna bozieho,
a milostné matky jeho.
O tom svatý Bernart čistě
vypravuje nám na svém listě:
„Ó, člověče, bezpeč jíti,
- 380** *můžeš <hi> před* böh přijíti.“
Když pro tě matka synu svému
pirsy pokáže milému,
a syn otcu kirvavé rány,
jež mu pro ny, hřiešné, dány,
- 385** otec z nebes, böh vysoký,
bez otklada času, roky,
nad každým sě hned smiluje,
zaňž syn s matkú usiluje.
Třetie na Ježíše svého
- 390** jako na mistra dobrého
slušie sirdecně hlédati,
ktož chce jej pravě poznati;

o nemz *na(m)* fwiedczi ian fwati.
ge(n)sto floue uftozlaty.
395 Geden gefit nas miftr nebelki
gemuz fluzi sbor ang(e)lki.
tot gefit miftr plny milofiti.
ge(n)z ny vczi fwei mudrofty.
w rozliczne(m) w fwe(m) fwate(m) czteny.
400 hy na kazanich p(ra)ueny.
te mudrofty nafleduyte.
fwymy firdczi yu miluyte.
fkirzie nuz moze(m) dogiti.
tu kdez wiecznie f bohem bity.
405 Am(en).

o němž nám svědčí Jan svatý,
jenžto slove Ustozlatý:
395 „Jeden jest náš mistr nebeský,
jemuž slúží sbor anjelský.“
Tot' jest mistr plný milosti,
jenž ny učí svéj múdrosti
v rozličném v svém svatém čtení
400 hi na kázáních pravení.
Té múdrosti následujte,
svými sirdci ju milujte;
skiržě nuž móžem dojíti
tu, kdež věčně s bohem býti.
405 Amen.

3 Ediční poznámka

V této části práce se pokusíme shrnout ediční problematiku námi vytvořené zrcadlové edice *Umučení rajhradského*. Nejprve se zaměříme na transliterovanou a poté na transkribovanou verzi textu, přičemž u každé z nich zmíníme mj. naše metodická východiska – konkrétní postupy, které jsme při tvorbě jednotlivých verzí uplatňovali, pak nastíníme v příslušných podkapitolách s názvem „Úprava textu“.

3.1 Ediční zásady transliterovaného textu

3.1.1 Cíl a metoda

Jak již bylo zmíněno výše (viz podkapitola **Edice Adolfa Patery**, ve které jsme se zabývali mj. kolací rukopisu *Umučení rajhradského* s transliterací obsaženou v této edici), cílem transliterace, tedy přepisu paleografického, je pro nás především zachycení takových jevů, na základě kterých bude možné blíže zkoumat pravopisný stav památky. Proto jsme se snažili o přepis co nejvěrnější rukopisu, resp. jeho faksimiliím, které byly naším materiálovým základem.²⁴ Mimo jiné nám transliterovaná podoba posloužila jako východisko pro následnou transkripci textu, s níž tvoří celek – zrcadlovou edici, jejíž vypracování jsme si stanovili jako hlavní cíl. S podobou naší edice souvisí i některé postupy, které jsme při paleografickém přepisu památky uplatňovali či naopak neuplatňovali. Metodickou oporou nám při tom z velké části byly Daňhelkovy *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, konkrétně kapitola „Úprava textu netranskribovaných vydání“ (2013, s. 130–131) – stejně tomu bylo i v případě zmiňované kolace a následného popisu edičních postupů Adolfa Patery, přičemž jsme tyto postupy vztahovali diferenčně právě k Daňhelkou formulovaným zásadám.

3.1.2 Úprava textu

Text skladby přepisujeme **písmem** Times New Roman o velikosti 12, v případě iniciál užíváme navíc tučného zvýraznění.²⁵ Používáme přitom majuskulní i minuskulní grafy (viz **Tabulka 7**). Jejich případná spojení interpretujeme jako digrafy až v transkribované verzi textu – srov. podkapitola **Ediční zásady transkribovaného textu**.

²⁴ Jedná se o již zmiňovaná faksimilia sborníku R 424 zpřístupněná v digitální knihovně Manuscriptorium.

(Sermones varii. *Manuscriptorium* [online]. [cit. 1. 3. 2021]. Dostupné z:

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-BOPPRBR_424_IRGNXJ1-cs).

²⁵ Jako iniciálu chápeme pouze ten majuskulní graf, který je v rukopisu barevně (konkrétně červeně) odlišen a od ostatních majuskulních grafů se liší i svou velikostí – v textu *Umučení rajhradského* se tedy jedná pouze o počáteční písmena veršů 1 a 15.

Grafem /y/ nahrazujeme z praktických důvodů variantu této litery s tečkou /ÿ/. Neresepektujeme ani podobu grafu /i/ bez tečky /i/ a sjednocujeme tak jeho zápis.²⁶ Oproti tomu zachováváme rozdíl mezi zápisem s točeného, tedy /s/, a dlouhého – /ſ/.

MAJUSKULE	A, C, D, G, I, K, M, O, P, R, S, T, W, Z
MINUSKULE	a, b, c, d, e, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, f, t, u, v, w, y, z

Tabulka 7 – Grafy užívané v transliteraci textu UmR.

Verše dělíme na základě rýmových dvojic do řádků a číslujeme je na levém okraji vždy po pěti (čísla veršů opět zvýrazňujeme tučně) – na stejném místě uvádíme i foliaci ve formátu „1a“,²⁷ příp. „1 bis a“. Svislicí vždy značíme místa, kde v rámci verše končí dané folio či některá z jeho stran, a to i tehdy, je-li tímto způsobem rozděleno slovo (např. v. 5 – fwa|te). Do největší možné míry zachováváme původní **interpunkci**, která obvykle – ovšem ne zcela důsledně – využívá tečky k vyznačení veršové hranice.²⁸ **Zkratky** rozvádíme, a to tím způsobem, že do kulatých závorek vpisujeme to, co v textu není vyjádřeno (podrobněji viz podkapitola **Brachygrafie**). Při psaní **velkých písmen** respektujeme stav daný rukopisem. Výrazy, které jsou v rukopisu psány dohromady se slovy následujícími či předcházejícími, oddělujeme.²⁹

Co se týče **emendací**, vypořádáváme se v této fázi především s těmi písarskými chybami, které již byly v textu nějakým způsobem opraveny, a to buď nadepsáním (v případě, že byla litera či slovo při zápisu opomenuto) či podtečkováním, příp. navíc přeškrtnutím (pokud byla litera či slovo naopak omylem zapsáno, např. vlivem špatného čtení předlohy).

²⁶ V obou případech se jedná pouze o alografy, nikoliv významotvorné varianty daných liter (o tom blíže podkapitola **Zápis vokálů** v rámci jazykového rozboru).

²⁷ Pro označení stran ovšem užíváme značek „r“ a „v“ – recto a verso – v návaznosti na značení faksimilií v našem výchozím zdroji (viz pozn. 24).

²⁸ Tečka se ovšem často vyskytuje i uprostřed verše. Navíc je mnohdy těžké odlišit, zda se skutečně jedná o tečku a nikoliv např. o nasazovací linku některé litery. Proto v těchto sporných případech tečku neuvádíme a nedoplňujeme ji ani na hranice veršů, kde navzdory uvedené tendenci chybí.

²⁹ V některých případech ovšem taková spojení identifikujeme jako spřežku – jejich problematice se budeme blíže věnovat v rámci jazykového rozboru.

Opravená místa poté zanášíme kurzívou, a to vždy včetně jejich nejbližšího okolí (slova či několika výrazů), aby bylo emendované místo na první pohled dobře identifikovatelné. Každou takto opravenou chybu následně uvádíme v soupisu emendací (viz níže) a odpovídajícím způsobem ji komentujeme. Zaznamenáváme i místa, na kterých byl proveden přímý přepis jednoho grafu v jiný. Bez poznámky naopak necháváme několik liter, které písař zřejmě opomenul vyznačit jakožto redundantní – abychom je odlišili od těch, jež vyznačeny byly, ponecháváme je v textu a umisťujeme je do hranatých závorek (např. v. 62 – *ktoz chce fweho boha [f] znaty*). Trojtečkou pak značíme lakunu ve v. 236, která vznikla nedopsáním, resp. zapsáním pouze posledních tří písmen zamýšleného slova, jehož emendaci ponecháváme do transkribované verze.

3.1.3 Soupis emendací transliterovaného textu

39 – pokazuge] *m. pokazugie („i“ opatřeno dole tečkou)*; **44** – po ramenu] *m. pramenu („o“ nadepsáno)*; **61** – wficzkny znamenaty] *m. wficzkny r znamenaty („r“ opatřeno dole tečkou)*; **82** – wlaŕŕy f hlawiczie] *m. wlaŕŕy w f hlawiczie („w“ opatřeno dole dvěma tečkami a přeškrtnáno)*; **116** – prziedfye] *m. prziedfē („y“ nadepsáno)*; **179** – wieczfie miety] *m. wieczfie biti miety („biti“ podtečkováno)*; **182** – naykraŕŕieho] *m. naykrajŕŕieho („y“ opatřeno dole tečkou)*; **200** – drzewniehoz] *m. drewniehoz („z“ nadepsáno)*; **218** – tyŕŕiucz] *m. tyuŕŕiucz („u“ opatřeno dole tečkou)*; **246** – pŕfmy z mladi] *m. pŕfmy f z mladi („f“ opatřeno dole tečkou)*; **279** – ŕirdczie] *m. ŕirdcze („i“ nadepsáno)*; **301** – domu] *m. domyu („y“ opatřeno dole tečkou)*; **308** – vczinil dom cralowi] *m. vczinil cralowi („dom“ nadepsáno)*; **314** – twem] *m. tem („w“ nadepsáno)*; **347** – Trzetye] *m. Tretye („z“ nadepsáno)*; **357** – czieŕtye] *m. oczieŕtye („o“ opatřeno dole tečkou)*; **379** – bezpecz] *m. pezpecz („p“ opraveno na „b“)*; **391** – ŕlufie] *m. ŕluzie („z“ opraveno na „f“)*; **393** – nam] *m. nem („e“ opraveno na „a“)*

3.2 Ediční zásady transkribovaného textu

3.2.1 Cíl a metoda

Cílem transkribované verze textu je zachycení jeho předpokládané fonetické realizace. Jako východisko pro transkripci nám posloužila předem připravená transliterovaná verze, o které jsme pojednali v předchozí podkapitole. Jak už bylo také zmíněno, obě verze textu spolu tvoří celek, tedy zrcadlovou edici – je to však právě transkribovaný text, který považujeme za zásadní pro následnou recepci skladby *Umučení rajhradské*. Stejně jako v případě transliterace, i zde pro nás byly zásadní pokyny pro vydávání staročeských textů formulované Jiřím Daňhelkou (2013). V některých případech jsme přihlédlí také k jeho shrnutí edičních zásad tzv. akademického *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu* (Daňhelka, 1957, s. 25–35).

3.2.2 Úprava textu

Co se týče **typografické úpravy**, postupujeme v případě transkribované verze textu stejně, jako tomu bylo u verze transliterované – výjimku tvoří pouze zápis iniciál, které již nevytváříme tučněním. Použité grafy (majuskulní i minuskulní) uvádíme v následující tabulce (**Tabulka 8**), digrafy zachycujeme v příslušných tabulkách podkapitol **Zápis vokálů** a **Zápis konsonantů** v rámci jazykového rozboru.

VOKÁLY	A, I, O, Ó, U
	a, á, e, é, ě, i, í, y, ý, o, ó, u, ú
KONSONANTY	B, C, D, J, K, M, N, P, R, S, T, V, Z
	b, c, č, d, d', h, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž
	ř m ś v, z

Tabulka 8 – Grafy užívané v transkripci textu UmR.

U transkripce již neuvádíme foliaci a zároveň svislicí neznačíme případná rozdělení slov – ponecháváme ovšem **čísla veršů**, a to z důvodu snadnější orientace, zejména při práci se soupisem emendací. Do textu doplňujeme **interpunkci** podle dnešního úzu, avšak s přihlédnutím k interpunkci původní.

Používáme následující znaménka: , . ; : ! ? „“. ³⁰ Rozepsané **zkratky** do textu dodáváme z transliterované verze a píšeme je bez závorek. Dnešnímu úzu přibližujeme také psaní **velkých písmen**, přičemž se opět snažíme v největší možné míře respektovat rukopisnou podobu. Důsledně s velkým počátečním písmenem ovšem přepisujeme vlastní jména, na rozdíl od slova „bůh“, které (ve shodě s rukopisem) píšeme s minuskulním /b/. Jelikož v původním textu není nikterak značena vokalická kvantita, doplňujeme ji a držíme se přitom staročeského úzu. Průvodní vokály přepisujeme jednotně grafem /i/. ³¹

Emendujeme ty písařské nedůslednosti, které nejsou na první pohled zřejmé, tedy v rukopisu již opravené – jedná se zejména o chybné zápisy způsobené zvratnou či jinou analogií (např. zápis skupiny -nn- ve slovech „jedináček“ a „jediný“) a vynechaná písmena (vč. lakuny ve verši 236) či celá slova, která doplňujeme tak, aby verše odpovídaly osmislabičné struktuře. Takto dodaná písmena či slova vždy umísťujeme do špičatých závorek (např. v. 6 – smy<s>l) – veškerá emendovaná místa navíc zanášíme kurzívou, opět včetně nejbližšího okolí, a to ze stejného důvodu jako u transliterované verze. Každou opravenou chybu následně uvádíme v soupisu emendací (viz níže) a odpovídajícím způsobem ji komentujeme. Případy, kdy úpravu přebíráme z určitého zdroje, označujeme zkratkou tohoto zdroje či iniciálami autora ³² (a to i v případě, že tuto úpravu nějak modifikujeme – srov. např. emendace verše 380, do kterého Adolf Patera doplňuje spojku „i“ bez protetického *h*) a daný zdroj uvádíme v poznámce pod čarou; v ostatních případech se jedná o naše úvahy.

³⁰ Prvních šest uvedených interpunkčních znamének tak užíváme shodně s Adolfem Paterou. Nově používáme spodní a horní uvozovky, do kterých vkládáme přímou řeč, příp. citace biblických a církevních osobností, které se v textu objevují (viz podkapitola **Veršované kázání**).

³¹ Srov. ZÁPIS SLABIKOTVORNÝCH LIKVID v podkapitole **Zápis konsonantů**. Zde také tabulka zachycující příklady jejich výskytu a nejednotnost záznamu.

³² Viz **Seznam zkratek**.

3.2.3 Soupis emendací transkribovaného textu

6 – smysl (*A. P.*)³³] *m.* fmyl („s“ vynecháno); **26** – jedni] *m.* gyedny („ye“ zvratnou analogií); **50** – by (*A. P.*)] *m.* bich (tvar aoristu pro 1. os. sg. místo 3. os. sg.); **117** – je] *m.* gie; **122** – dušicú (*J. G.*)³⁴] *m.* dušyucziu („yu“ zvratnou analogií); **140** – nesterně (*Stč. s.*)³⁵] *m.* neltornie; **158** – více než ve (*A. P.*)] *m.* wiecz ve; **202** – dočekalo] *m.* dociekalo („ie“ zvratnou analogií); **215** – přezmilutkný (*A. P.*)] *m.* piezmilutkny („r“ vynecháno); **224** – jichž s’ (*A. P.*)] *m.* ymizf; **234** – sem tě mladým (*A. P.*)] *m.* fem mladim; **236** – stvúcí (*A. P.*)] *m.* ...czi (začátek slova vynechán); **244** – jedináčku] *m.* gedynnaczkú; **266** – zproščena (*A. P.*)] *m.* zproftczena; **273** – jediného] *m.* gedynneho; **282** – věrného (*A. P.*)] *m.* wiernieho („ie“ zvratnou analogií); **297** – je (*A. P.*)] *m.* gey; **380** – můžeš hi před (*A. P.*)] *m.* mozes przied

³³ Patera (1886) – stejně tak i další výskyty.

³⁴ Gebauer (1970)

³⁵ Heslo „nesterně“ in *Staročeský slovník*. [Seš.] 1–26 [online]. Praha: Academia, 1968–2008.

[cit. 20. 6. 2021]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

4 Jazykový rozbor

Poslední část naší práce bude věnována komplexnímu jazykovému rozboru památky, přičemž adjektivem „komplexní“ se snažíme postihnout ten fakt, že se jedná o analýzu provedenou na všech jazykových rovinách zkoumané skladby. Není tedy naší ambicí zachytit veškeré jevy v rámci těchto rovin, nýbrž především ty, které jsou relevantní z hlediska datace památky či pro danou památku charakteristické, příp. z jazykovědného hlediska zajímavé a mající potenciál být podkladem pro řešení obecnějších problémů týkajících se edičního zpracování staročeských památek. Oporou jsou nám zde především historické mluvnice, počínaje Gebauerovou (1929, 1958, 1960 a 1963), dále pak *Historická mluvnice česká* – Trávníček (1956), Komárek (1962), Vážný (1964) a Dostál (1967) – a konečně *Historická mluvnice češtiny* z roku 1986 od kolektivu Lamprecht, Šlosar a Bauer.

4.1 Pravopisná analýza

Rukopis *Umučení rajhradského* je zapsán pravopisem spřežkovým, a to konkrétně jeho mladší typem, který „se formoval od počátku 14. století“³⁶ v souvislosti s nastupující asimilací znělosti a potřebou odlišit od sebe znělé a neznělé hlásky, zejména sykavky (k jejich záznamu v našem rukopisu viz podkapitola **Zápis konsonantů**). Tzv. mladší spřežkový pravopisný systém užívá k zápisu některých hlásek kombinace dvou i více grafémů – spřežek³⁷ – a vypořádává se tak s asymetrií ve vztahu grafém–foném, která pramenila z užívání latinské abecedy pro zaznamenávání češtiny. Dle Miroslava Komárka nacházíme sice „jednotlivé spřežky [...] už v některých primitivních zápisech“ (1962, s. 77), nicméně o spřežkovém pravopisu můžeme hovořit až tehdy, jsou-li digrafy využívány systematicky. Na následujících stránkách se tedy pokusíme podat stručnou charakteristiku pravopisu naší památky, a to s přihlédnutím k jeho spřežkovému charakteru.

4.1.1 Zápis vokálů

Tabulka 9 podává přehled toho, jakými grafy (příp. digrafy) jsou v námi zkoumaném rukopisu zaznamenávány jednotlivé vokály. Jak je zřejmé, písař *Umučení rajhradského* při jejich zápisu neznačí kvantitu. Repertoár liter tak obsahuje 7 minuskulních grafů (a 3 digrafy), přičemž majuskulní variantu evidujeme pouze u dvou z nich. V počáteční pozici se v textu vyskytují samohlásky *a* (nejčastěji jako spojka), *o*, *u* a *i* (také nejčastěji ve funkci spojky, viz níže). Pro poslední zmíněný vokál je ovšem typický zápis s protetickým *h* – evidujeme tak celkem 8 výskytů spojky „*hi*“ oproti 4 výskytům stejné spojky bez něj (v. 102, 156, 161 a 359).³⁸ Na základě její převahy tak tuto variantu volíme při emendaci verše 380 (původně *mozes przied boh przigiti*), do kterého spojku dosazujeme pro naplnění osmislabičné veršové struktury.

³⁶ PLESKALOVÁ, Jana a Pavel KOSEK (2017). Spřežkový pravopis. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, eds. *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 18. 7. 2021]. Dostupné z: https://www.czechency.org/slovník/SPŘEŽKOVÝ_PRAVOPIS.

³⁷ V naší práci užíváme pro spřežky výrazu „digraf“ (příp. „trigraf“), abychom je tak odlišili od spřežek na rovině lexikální, o kterých pojednáme v části jazykového rozboru věnované lexiku.

³⁸ Počáteční *i* se objevuje také v zápisu jména *yzaiaf* (v. 317), což je ovšem slovo cizího původu, a v příslovci *inhed* (v. 370; k němu viz METATEZE *R A V* v podkapitole **Hláskosloví**). Co se týče slov původu domácího, Komárek v jejich nevelkém výčtu uvádí (kromě zmiňovaného *inhed*) právě spojku „*i*“, případně složená slova, „jejichž prvním komponentem je tato spojka“ (1962, s. 130).

VOKÁL	Graf (digraf)		Příklady použití
	MAJUSKULE	MINUSKULE	
a	A	a	A gyuz tato
á	-	a	fkładanye
e	-	e	gez
é			dobreho
ě	-	ie, ye	rozhrziesseny, fye
ie			fwiedeczstwie, dyewka
i	-	i, y	filnye, nychz
í			wfcziewi, pyfmo
y			flifyecz, wykłada
ý			myloftiui, rozlicznymy
o	O	o	Obycziey bok
ó			O (wi wficzkny) boh
u	-	u, v	duffyczi, vmirlem
ú			hlupi, vtiechi
uó	-	uo	huorze

Tabulka 9 – Zápis vokálů v rukopisu UmR.

ZÁPIS I, Y

Grafémy pro zápis hlásek *i* a *y* jsou v našem rukopisu zaměnitelné, což se dá dobře ilustrovat na jejich záznamu ve funkci průvodních vokálů³⁹ – tak např. v předložce „skrže“ je svarabhaktický vokál zapsán v jednom případě grafem /y/ (resp. /ý/ – viz níže), tedy *fkyrzie* (v. 55), a podruhé *fkirzie* (v. 403). Jak již tedy bylo naznačeno, pro zápis *i* a *y* existovalo několik grafů, lépe řečeno alografů: /i/, /y/ + jejich varianty /i/ a /ý/, přičemž /i/ se objevovalo častěji v podobě bez tečky, kdežto u grafu /y/ je naopak častější varianta s tečkou.

³⁹ O těch pojednáme v souvislosti se zápisem slabikotvorných likvid v podkapitole **Zápis konsonantů**.

Na základě studie Kateřiny Volekové jsme dospěli k názoru, že tečka užitá při zápisu těchto variant je rozlišovacím znaménkem, jehož použití slouží „především k výraznějšímu a jednoznačnějšímu odlišení“ (2018, s. 135) realizací daného grafu od jiných, potenciálně zaměnitelných grafémů. Tak je např. v zápisu adjektiva *myloftiui* (v. 35) ve slabice -ti- zaznamenáno *i* pomocí grafu /i/, zřejmě aby při četbě nedošlo k jeho spojení s následující samohláskou, čímž by vznikl graf /n/, případně /m/.

ZÁPIS Ě, IE

V památkách ze 14. století se dle Miroslava Komárka „ě, ie označuje bez rozdílu kvantitivy spřežkou *ie* nebo *ye*“ (1962, s. 95; zvýraznil M. K.). Rukopis *Umučení rajhradského* toto potvrzuje, neboť krátká i dlouhá varianta této dvojhlásky je v něm skutečně, podobně jako vokály *i* a *y*, zaměnitelná. Zápis pomocí digrafu /ye/ je přitom méně obvyklý a spatřujeme jistou tendenci jeho výskytu po nazálách (*m* a *n*) či hláskách *d*, *t* a *s*. Kromě diftongu *ě* (a jeho dlouhé varianty *ie*) se v rukopisu objevuje také dvojhláska *uó*, která je jediným dokladem tzv. diftongizace, tedy změny hlásky *ó* > *uó* – pojednáme o ní tedy krátce v souvislosti s hláskovými změnami v podkapitole **Hláskosloví**.

4.1.2 Zápis konsonantů

V následující tabulce podáváme přehled způsobů záznamu všech konsonantů v rukopisu *Umučení rajhradského*. Pro jejich zápis evidujeme celkem 20 grafů (z nichž některé slouží i k záznamu vokálů – jde konkrétně o grafy /i/, /y/, /u/ a /v/), 8 digrafů a ojedinele dokonce trigraf /zrf/.

KONSONANT	Graf (digraf)		Příklady použití
	MAJUSKULE	MINUSKULE	
b	-	b	dobreho
c	Cz	cz; cz(i)	Czo, cztnye fyrdcz(i)u
č	-	c cz; cz(i)	ojediněle: placem oczi rziecz(i)u
d	D	d	Druhu, druzi
d'	-	d(i)	fityrd(i)u

h	-	h	fwate h o
ch	-	ch	hrzie ch om
j	G, I	g i y; gy; gi	G edno, g ez I akz, wolaiucze naydrzew; g yuz; rugiuczi
k	K	k c	K azali, tak crale
l	-	l	le h u
l'	-	l(i) l	ojediněle: l(i) udu priezmilutkny, priezmylutkne
m	M	m	M ohla, rozum
m'	-	m(i), m(y)	zem(i)u, zem(y)u
n	-	n	na
ň	-	n; n(y)	nan wn(y)uz, wiern(y)e
p	P	p	P okazuyucz, p lnu
r	R	r	R ozliczenftwim, rozum
ř	-	rz, rf; zrf	przietel, r fka ojediněle: przieho zr fskim
s	S	s, f, ff	nas, gef t , f pa ff itel
ś	-	ff(i)	ty ff(i) ucz
š	-	s, f, ff; f(i), ff(i)	przielis, wfie, ieremy ff ie wicz f(i) u, na ff(i) u
t	T	t	T oho, matka
t'	-	t; th t(i)	tot mathiey fmyrt(i)u
v	W	w v, u	W eliku, twogi widie, pyeftouala
ů	-	w(i)	praw(i)u

z	Z	z	Znamenach, znaty
ž	-	z; z(i)	ojediněle: wizu wiz(i)u
ž	-	z f s z(i)	nychz genfto ojediněle: takes crziz(i)u

Tabulka 10 – Zápis konsonantů v rukopisu UmR.⁴⁰

ZÁPIS PALATALIZOVANÝCH A MĚKKÝCH KONSONANTŮ

l', m, s, v, ž

Dle Komárka staročeské rukopisy „obvykle v písmě nerozlišují souhlásky palatalisované od souhlásek tvrdých“ (1962, s. 87). Je tomu tak i v rukopisu našem, takže v pozici před tzv. druhou staročeskou přehláskou (tedy změnou *'u > i*), ve kterých evidujeme palatalizované konsonanty *l', m, s, v, ž*, jsou tyto samohlásky zapsány pomocí následujících grafů: /l/, /m/, /s/, /v/ a /z/. Ty jsou ovšem ve většině případů doprovázeny grafem /i/ (příp. /y/), kterým je značena měkkost konsonantu (např. v. 155 – *zemyu*). Není tomu tak ve všech případech – např. slovesný tvar „vizu“ je ve třech případech zapsán s měkkícím /i/ (*wiziu* – v. 232, 241 a 259), kdežto ve verši 226 bez něj. Stejně tak je bez označení měkkosti, resp. palatálnosti, zapsána souhlásky *l* ve tvarech adjektiva „přezmil'utkný“ (v. 221 a 244) – spolu s předchozím případem to považujeme za písarskou nedůslednost a konsonanty tak v naší edici bez nutnosti emendace přepisujeme jako palatalizované.

d', t', ň

Tyto palatály jsou v našem rukopisu zapsány několika způsoby. V případě souhlásek *t'* a *ň* jsou nejčastějším způsobem záznamu grafy /t/ a /n/. Vyskytují se kupříkladu ve slovech *tot*, *krzieftany* či *mohlat* nebo *nan*, *škyrzienz* či systematicky ve tvaru 6. pádu zájmena „on“ (*nem* – v. 169) a jeho odvozeninách, *nemz* (v. 78 a 393) a *nemzto* (v. 368).⁴¹

⁴⁰ Šedou barvou vyznačujeme případy zápisu měkkého či palatalizovaného konsonantu před přehláskou *'u > i* (viz níže).

⁴¹ V případech, kdy je v rukopisu zapsána hláska *ň* pomocí grafu /n/ a následuje za ním vokál *e*, přepisujeme tuto skupinu jako -*ňe-*, neboť soudíme, že je tímto způsobem zápisu zachyceno „výslovnosti nepochybně odpovídající psaní s původním *e*“ (Daňhelka, 1957, s. 27).

Hlásky *t'* je navíc dvakrát zapsána pomocí spřežky /th/ (*thie* – v. 104 a *mathiey* – v. 283). Skupiny -di- a -dy- ve dvou případech zápisu slova „diábel“ (v. 104 a 326) vzhledem ke stáří textu nepovažujeme za digrafy značící hlásku *d'* a předpokládáme zde tedy trojslabičnou výslovnost daného substantiva. Jinak se u všech těchto měkkých hlásek, opět v pozici před přehláskou *'u > i*, objevuje doprovodné měkkící /i/ (pouze v případě *ň* evidujeme graf /y/.⁴²

Měkkící /i/ se v pozici před druhou staročeskou přehláskou objevuje také u *č*, „jež bylo pouze měkké“ (Komárek, 1962, s. 88), u tupých sykavek *š*, *ž* a polosykavky *č*. Výskyty tohoto zápisu uvádíme v tabulce výše (**Tabulka 10**) vždy u konkrétního konsonantu. V případě záznamu palatály *j* (zapisované grafem /g/) s /i/ či /y/ považujeme takto vzniklé skupiny -gi- a -gy- v pozici před *u* za digrafy.

ZÁPIS SYKAVEK

Staročeské spřežkové systémy se liší mj. tím, „jak vyjadřují rozdíl mezi sykavkami ostrými a tupými, znělými a neznělými“ (Komárek, 1962, s. 77). Pro písaře našeho rukopisu je typická snaha rozlišovat zejména mezi znělými a neznělými sykavkami, přičemž v rámci odlišování sykavek ostrých a tupých se objevují jisté tendence, které jsme se pokusili vysledovat a na následujících řádcích podáváme jejich souhrn.

s, š

K zápisu těchto neznělých sykavek je v textu užíváno dvou grafů, tzv. točeného a dlouhého *s* (/s/ a /ʃ/), a digrafu /ʃʃ/. Nejčastěji se přitom u obou hlásek užívá samotného grafu /ʃ/. Naopak nejméně je zastoupeno točené /s/, jehož distribuce je navíc značně specifická – pokud značí hlásku *s*, vyskytuje se pouze na konci slova (8 případů) a nebo jako iniciála (3 případy).

⁴² Zde je ovšem zápis opět nedůsledný – tak např. ve spojení *ʃkirzie nuz* (v. 403) je zájmeno „ona“ zapsáno bez /y/, kdežto ve tvaru instrumentálu ve verši 90 evidujeme zápis *nyu*. Tato místa ponecháváme v naší edici bez poznámky, jelikož na výslednou transkribovanou podobu nemá dané kolísání vliv. Jinak je tomu ale v případě odlišného zápisu adverbia „věrně“ (v. 340 – *wierne* × v. 347 – *wiernye*); zde upřednostňujeme přepis obou případů se skupinou -ně-. V textu totiž evidujeme ještě chybný zápis adjektiva „věrný“ (*wiernieho* – v. 282), který pravděpodobně vznikl analogií právě k adverbialním tvarům a obsahuje zápis hlásky *ň* s měkkícím /i/.

V případě, že znační hlásku *š* (14 případů), je jeho výskyt omezen výhradně na konce slov.⁴³ Digraf /*ſ*/ naopak nikdy v koncové pozici nenalzááme – typická je pro něj pozice uvnitř slov, neboť na jejich počátcích ho evidujeme jen v osmi případech, a to navíc výlučně coby označení hlásky *s*. Pokud se tato hláska v textu objevuje ve významu spojky, užívá se k jejímu zápisu dlouhého /*ſ*/ (8 případů). Stejným grafem je obvykle značen také zkrácený tvar slovesa „býti“ *si* (daný tvar se v textu objevuje výhradně ve spojení s předchozím slovem – oddělujeme jej a přepisujeme jako *s'*, např. v. 105: *gemuzf* = *jemuž s'*). Pouze ve dvou případech (verše 222 a 229) je pro jeho záznam užito grafu /*s*/, což ovšem považujeme pouze za písarskou nedůslednost, resp. ilustraci toho, že v našem textu není žádná z forem pro daný význam užívána s absolutní platností. Jediným případem, kdy je hláska *s* zapsána na konci slova pomocí /*ſ*/, je tak slovo *af* (ve významu „aspoň“; v. 250). U hlásky *š* evidujeme výskyty takového zápisu dva – *rozkoſ* (v. 153) a *yzaiaf* (v. 317).

z, ž

Znělé sykavky jsou nejčastěji zapisovány shodně grafem /*z*/ (v jednom případě jej evidujeme i jako majuskuli). V zápisu hlásky *ž* ovšem panuje větší variabilita: ve dvou případech ji zaznamenána pomocí dlouhého /*ſ*/ (slova *kdyſto* – v. 131 a *genſto* – v. 394)⁴⁴ a pouze jednou je pro její záznam užito grafu /*s*/ – je tomu tak ve slově *takes* (v. 285). To je zajímavé mj. protože se hláska nachází v koncové pozici, kde je užití točeného /*s*/ ve shodě se způsobem záznamu neznělých sykavek *s* a *š* na témž místě.

ZÁPIS *C A Č*

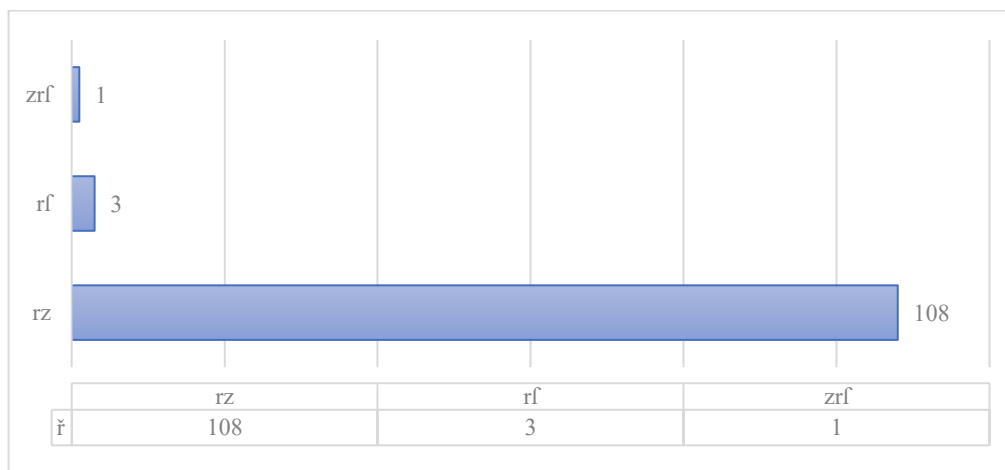
Také polosykvavky *c* a *č* písar *Umučení rajhradského* nerozlišuje a k jejich zápisu užívá obvykle digrafu /*cz*/, který se opět pouze jednou (ve verši 205) vyskytuje i jako majuskule – porovnáním s výše zmíněným velkým /*z*/ jsme však dospěli k tomu, že v rámci digrafu /*cz*/ je jako majuskule zapsán pouze komponent /*c*/, kdežto /*z*/ odpovídá spíše zápisu minuskulnímu. Jen v jednom případě je hláska *č* zapsána obyčejným /*c*/, a to ve slově *pláčem* (v. 93) – to ovšem pokládáme za písarskou nedůslednost a ponecháváme ji v naší edici bez komentáře.

⁴³ V žádném z případů se tedy neobjevuje uprostřed slova.

⁴⁴ Na jiných místech textu jsou přitom tato slova zapsána s grafem /*z*/ – srov. např. verše 168 a 176.

ZÁPIS Ř

Vzhledem k již realizované asibilaci $r' > ř$ se v naší památce tato alveolární vibranta vyskytuje zcela běžně a o jejím pevném postavení ve staročeském hláskovém fondu svědčí i množství způsobů, kterými je zaznamenávána – tyto způsoby zachycuje **Graf 4**. Jak je zřejmé, nejčastěji se pro zápis ř v textu užívá digrafu /rz/ (108 výskytů),⁴⁵ a to ve všech pozicích, tedy na začátku, uprostřed i na konci slov, přičemž tento digraf používáme i pro rozepsání zkratek (17 výskytů, např. slovo *crziziu* – v. 38, 50, 232 a 325), ve kterých se vibranta nachází – viz podkapitola **Brachygrafie**. Ve třech případech evidujeme v textu zápis pomocí digrafu /rř/ (*rřka* – v. 140, *krřtie* – v. 192 a *prřfi* – v. 370) a jednou, konkrétně v adjektivu *prziehozrřkim* (v. 84), je hláska ř zaznamenána dokonce pomocí trigrafu /zrřf/.

Graf 4 – Způsoby zápisu hlásky ř v rukopisu UmR.

ZÁPIS SLABIKOTVORNÝCH LIKVID

Grafika slabikotvorných konsonantů $l̥$ a $r̥$ je podle Miroslava Komárka ve staročeském období „velmi pestrá“ (1958, s. 97) a v rukopisu *Umučení rajhradského* tomu není jinak – můžeme rozlišit celkem tři způsoby jejich zápisu:

1. Zápis grafy /l/ a /r/

V případě $l̥$ se jedná o nejčastější způsob záznamu⁴⁶ – objevuje se typicky u tvarů adjektiva „plný“ (v. 18, 96, 132 a 397) a dále ve tvaru 7. pádu deverbativního substantiva *plwanym* (v. 47). U slabikotvorného $r̥$ je tato forma záznamu poměrně častá, stále ale výrazně převažuje zápis s průvodním vokálem – viz níže.

⁴⁵ Ve verši 215 jsme do této podoby emendovali adjektivum *piezmilutkny*.

⁴⁶ Zde je třeba zmínit, že slov se slabikotvorným $l̥$ se v naší památce nachází velmi málo.

2. Zápis digrafem /rr/

Jak je zřejmé, tento způsob se v námi zkoumaném rukopisu památky objevuje pouze v případě *ř*, a to navíc s jediným výskytem – zdvojeným /r/ je zapsáno slovo *milofrrdie* (v. 343).⁴⁷

3. Zápis s průvodním vokálem

Jako staročeské průvodní (svarabhaktické) vokály chápeme „nefonologické samohláskové zvuky,“ které „inklinovaly k plným samohláskám *i*, (*y*), *e*, *u* [...], avšak nebyly s nimi totožné (Komárek, 1962, s. 60; zvýraznil M. K.), a se kterými byly právě slabikotvorné konsonanty vyslovovány.

- U likvidy *l̥* v naší památce žádný výskyt zápisu s průvodním vokálem nenalzáme. Výjimkou by mohl být pouze tvar *flez* (v. 260), tedy genitiv pl. substantiva „slza“ – zde ovšem *e* není svarabhaktickým vokálem, nýbrž, jak uvádí Gebauer (1963, s. 298), vokalizovaným jerem, přičemž zmiňovaný tvar vznikl z psl. *sl̥z̥z̥* a je tudíž (oproti sekundárně vzniknuvšímu nč. *slz*) tvarem původním.
- Jinak je tomu u slabikotvorného *ř*, kde je podoba s průvodním *i/y* naopak nejběžnějším způsobem zápisu. Můžeme tak dokonce rozlišit několik podskupin dle toho, před jakým konsonantem se průvodní vokál s *ř* nachází – jejich přehled podává **Tabulka 11**.

	Příklady použití	Celkový počet výskytů
S	<i>firdzie</i> (4×), <i>fyrdcziu</i> , <i>firdzi</i> , <i>firdeczko</i> , <i>firdecznym</i> , <i>firdecznie</i> , <i>milofirdenstwie</i>	10
M	<i>fmirt</i> , <i>fmirti</i> (2×), <i>fmyrtiu</i> , <i>fmirtelny</i> ; <i>mirtwim</i> , <i>vmirlem</i> ; <i>mirzie</i> ; <i>mirzki</i> ; <i>fmirduteho</i>	10
K	<i>kirwi</i> , <i>kyrwaw</i> , <i>kirwawe</i> , <i>kyrwawey</i> ; <i>fkyrze/fkirzie</i> (2×), <i>fkyrzienz</i> ; <i>nakirmenym</i>	8
V	<i>połkwirnenu</i> , <i>złkwirnyeneho</i> ; <i>fwirchouana</i> ; <i>cztwirty</i> ; <i>twirdeho</i> (2×)	6
P	<i>pirwa</i> , <i>pyrwnym</i> ; <i>pirlí</i> (2×)	4

⁴⁷ Příbuzné slovo *milofirdenstwie* (v. 299) je přitom zapsáno s průvodním vokálem – viz níže.

Č	czirnu; przieczirwenye, czirwenofci	3
D	obdyrziety, dyrzie	2
T	ftyrdiu, tyrpis	2
H	nehirdie	1

Tabulka 11 – Zápis slabikotvorného *r* s průvodním vokálem v rukopisu UmR.⁴⁸

V tabulce uvedená slova ovšem často nejsou zapisována jednotně – tak substantivum „smrt“ evidujeme (v daném tvaru) v 6 výskytech bez svarabhaktického vokálu (v. 103, 116, 126, 180, 186 a 362), kdežto s tímto vokálem pouze jednou (v. 372). Podobně je tomu i v případě několika dalších slov, u kterých se jejich zápis odlišuje buď v závislosti na tvaru (např. adjektivum „tvrďý“ – *twirdeho* × *twrda* či substantivum „prsy“, zapsané celkem dvakrát v akuzativu *pirfi*, ale v instrumentálu *prfmy*), nebo se liší u slov spojených vztahem motivace/fundace – srov. sloveso „smrděti“ (v památce zastoupeno tvarem *fmrdielo*) a tvar příbuzného adjektiva *fmirduheho*. Vyskytl se ovšem i případ, kdy se nám *r* v některém slovním tvaru jevílo na první pohled jako slabikotvorné (a tudíž implikující dvojslabičnou výslovnost), oktosylab naší skladby to však vyloučil. Týká se to konkrétně nominativu sg. substantiva *mistr* (v. 395 a 397) – kdybychom tento tvar četli jako dvojslabičný, byla by osmislabičnost verše narušena (viz např. verš 395 – *Geden gefi nas miſtr nebeſki*).

Bez zajímavosti není v této souvislosti další poznatek Jana Gebauera, tentokrát o zápisu substantiva „krev“. Vztahuje se k verši 331 – *we kirwi wratyecze fie z bogie*, který by, vzhledem k vokalizované formě předložky „v“ (sic!), při dvojslabičném čtení dal celkem devět slabik. Gebauer soudí, že skupina -ir- v tomto případě stojí za neslabičné *r*, a dochází k závěru, že zde obsažený i/y-ový prvek nemohl být natolik plnou samohláskou, „aby vyslovení jeho bylo činilo slabiku“ (1963, s. 299) – srov. výše citovanou Komárkovu definici průvodních vokálů.

⁴⁸ V tabulce uvádíme příklady v transliterované podobě – lze si tak mj. dobře povšimnout nejednotnosti záznamu průvodních vokálů.

4.2 Vybrané jazykové jevy

V této kapitole se budeme zabývat vybranými jazykovými jevy na všech úrovních textu. Ještě před tím bychom ale chtěli zmínit jeden z výrazných fenoménů, který prostupuje více rovinami jazyka *Umučení rajhradského*, a tím je **expresivita**. Ta se chápe jako „pragmatická složka významu příslušného výrazového prostředku daná postojem mluvčího“.⁴⁹ Domníváme se, že užití expresivních prostředků úzce souvisí s námi předpokládaným žánrem skladby, neboť kázání „po stránce obsahové apeluje na přijetí či zachování některých morálních zásad“ (Vlašín, 1984, s. 169) a expresivita je tak dle našeho názoru jedním z prostředků právě této apelovosti. V jednotlivých podkapitolách věnovaných konkrétním jazykovým úrovním tak mj. vždy zmíníme, zda a jak je na těchto úrovních expresivita vyjadřována. Dalšími oblastmi, které se nepochybně pojí s žánrem díla a jež jsme se také pokusili zachytit na více rovinách, je **navazování kontaktu** se čtenářem, resp. posluchačem (a to i v rámci citací či přímé řeči některých postav), a s tím související **projekce autora** do textu. Zmíněné jevy nám tak zároveň poslouží k dokreslení celkového charakteru jazyka památky.

4.2.1 Hláskosloví

Na základě předběžné datace rukopisu naší skladby můžeme konstatovat, že v době jeho vzniku již byly provedeny všechny důležité hláskové změny 13. století. Jsou jimi zejména přehláska *'a > ě*, kterou Gebauer dokládá tvarem lokálu sg. substantiva „čas“ *czieffie* ve verši 203 (1963, s. 97), změna *g > hrtanové h* (např. ve tvaru *hlawu* slova „hlava“ – v. 43)⁵⁰ či asibilace, tedy přidání sykavkového šumu k výslovnosti původního palatalizovaného *r* a následná proměna této hlásky ve staročeské *ř*. Dále se tedy budeme věnovat především nejdůležitějším provedeným hláskovým změnám století 14., neboť míra jejich realizace může být mj. klíčem k přesnější dataci naší památky.⁵¹

⁴⁹ KRŮSTEK, Michal (2017). Expresivum. In: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, eds. *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 23. 7. 2021]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/EXPRESIVUM>.

⁵⁰ Pův. *glava* s mezistupněm ve znělém *ch* (*ɣ*) – *ylava* (srov. např. Komárek, 1962, s. 68).

⁵¹ Na úvod konstatujeme, že se nám v textu nepodařilo evidovat žádný doklad přehlásky *'o > ie*, v dalším výkladu ji proto nezmiňujeme.

PŘEHLÁSKY

'u > i

Jako jediný příklad této přehlásky uvádí Adolf Patera v komentáři ke své edici slovo „čila“, resp. jeho tvar ve spojení s předložkou, tedy *w czile* (my s ohledem k rukopisné podobě považujeme toto spojení za spřežku a píšeme jej dohromady – viz související výklad v podkapitole **Lexikum**). Tento doklad tzv. druhé staročeské přehlásky ovšem není náležitý, neboť podle Jana Pelikána (1898) pochází slovo „čila“ ze sthn. *hwīla*. Vokál *i* je zde tedy etymologický a nikoliv vzniklý z přehlasovaného 'u ve slovesu „čítí“ (příp. „čítí“), se kterým bylo toto slovo „dosud spojováno“ (ibid., s. 32) – dosud, tedy ještě v době vzniku Paterovy edice. V naší památce tak nevidujeme ani jeden výskyt dané přehlásky a upozorňujeme v této souvislosti na moravskou provenienci rukopisu, v němž se zápis skladby nachází – přehláska probíhala od 2. čtvrtiny 14. století, „důsledně se však vyskytuje pouze v českých nářečích“ (Lamprecht, Šlosar a Bauer, 1986, s. 71).

ó > uó

Rukopis obsahuje mimo jiné jeden z nejstarších dokladů změny samohlásky *ó* na diftong *uó*, ovšem pouze v jediném dokladu – tím je zápis komparativu příslovce „zle“, tedy tvar *huorze* (v. 116). Dle Komárka se tato diftongizace „objevuje již v památkách z 1. pol. 14. století,“ přičemž během 15. století se dvojhlaska *uó* mění na *ů*, ač se „v písmě udržuje ještě i ve stol. 16.“ (1962, s. 118).

ZTRÁTA JOTACE

Tato změna spočívá ve splynutí krátkého diftongu *ě* s vokálem *e*, a to „po všech souhláskách kromě retnic *b, p, m, v, f*,“ kde „se jotace zachovala (až do nové češtiny)“ (Komárek, 1962, s. 121; zvýraznil M. K.). V naší památce je jotace značena vcelku důsledně, ovšem objevují se i některé případy tzv. zvrtné analogie, tedy zápisu hlásky *ě* tam, kde není etymologicky náležitá. Jako příklad uveďme námi emendovaný výskyt výrazu „jedni“ ve verši 26 – slovo je tam zapsáno v podobě *gyedny*, přičemž nepůvodní diftong *ě* je reprezentován digrafem /ye/. Adolf Patera ve své edici skladby značí chybně jotaci po konsonantu *l*, např. hned ve verši 2 – *králě*. Tomuto přepisu v rukopisné podobě textu nic nenasvědčuje a jotace je zde skutečně nenáležitá – její absence však souvisí s jinou změnou, a to se změnou *ě > e* po *l*, jejíž „podmínky a příčiny byly zcela specifické“ (ibid.).

DISIMILAČNÍ ZMĚNY

šč > šť

V rukopisu naší památky se objevuje převážně skupina *šč* (např. *ſczedrze* – v. 156 či slovesné tvary *wfcziemi* a *wfczieuoual*), zajímavý je ovšem zápis slova „zproščena“, který v dané skupině navíc obsahuje graf /t/ – *zproſtczena*.⁵² Daný tvar jsme emendovali do podoby bez tohoto grafu, nejsme si ovšem jisti, zda bychom neměli tento zápis považovat spíše za předzvěst, případně přechodný stav disimilační změny *šč > šť*. Druhou uvedenou skupinu evidujeme pouze ve slově *prziſtu* (v. 114), kde je však etymologicky náležitá a původní – nevzniklá disimilačním procesem. Gebauer (1970, s. 512) totiž toto slovo vykládá jako složeninu obsahující ve své základní podobě komponent *-ſtie* (stsl. *-ſbstje*) – „příſtie“, přičemž tvary se skupinou *šč* v tomto případě vznikaly zvratnou analogií.

šš > jš

Tato disimilace se v textu objevuje ve tvaru superlativu adjektiva „krásný“. Zmíněné slovo bylo totiž původně zaznamenáno v podobě *naykrayſſieho* (v. 182), ovšem graf /y/ (značící zde hlásku *j*) byl písařem dole opatřen tečkou, tedy označen jako chybně zapsaný. Dle Komárka, který daný příklad zmiňuje, je tento jev (tedy změnu skupiny dvou sykavek – přičemž první je vždy tupá a druhá může být tupá i ostrá – v *j*) „většinou [sic!] třeba považovat za jihočeský dialektismus“ (1962, s. 141).⁵³

METATEZE R A V

V rukopisu památky nalézáme doklady metateze souhlásek *r* a *v*. Příčina této metateze byla fonetická, tedy „usnadnění výslovnosti“ (Komárek, 1962, s. 145), a nejzřetelnější je v případě souhlásky *v*, kde k přesmyknutí docházelo v rámci skupiny tří konsonantů a navíc „už před r. 1300“ (ibid.). Naopak stav před metatezí hlásky *n* ilustruje příslovce *inhed* (v. 370), které se později (mylným ztotožněním počátečního vokálu se spojkou „i“) změnilo v dnes už obvyklé „ihned“.

⁵² Pro úplnost uvádíme, že ve slově příbuzném (*zproſczuge* – v. 353) je tato skupina zapsána bez /t/.

⁵³ To je poněkud v rozporu s předpokládaným moravským původem rukopisu, nicméně tento fakt pro úplnost zmiňujeme. Vzhledem k tomu, že se doklad této disimilace objevuje v textu pouze jednou (a jeho zápis je navíc písařem označen za chybný), nepovažujeme jej za relevantní z hlediska určení proveniencí památky.

- **Metateze r**

Důkaz této metateze nalézáme v zápisech slova *prosrěd* (profried; v. 174 a 359) – na jeho vznik kontaminací původního „posrěd“ a přesmýknuté formy „prosěd“ upozorňuje již Jan Gebauer (1963, s. 542).

- **Metateze v**

Přesmýknutí této souhlásky ve skupině -dvř- je v textu naší skladby zastoupeno tvarem genitivu substantiva *dřví* (drzwi; v. 333). Stav po provedení této metateze zohledňujeme také v námi emendovaném adjektivu *stvúci* (...czi – začátek slova *vynechán*, v. 236), přičemž původní zde byla skupina konsonantů -svt-.

4.2.2 Tvarosloví

Co se týče analýzy morfologické roviny textu památky, rádi bychom se zde zaměřili především na některé z kategorií typických pro starou češtinu. Těmi jsou zejména jedna z kategorií čísla – **duál**, a dva slovesné časy, **aorist** a **imperfektum**.

DUÁL

Tuto kategorii gramatického čísla zmiňujeme především proto, že koncem 15. století „v kulturní češtině zaniká,“ přičemž v mluveném jazyce je tomu tak údajně „ještě snad dříve než v písemných projevech“ (Lamprecht, Šlosar a Bauer, 1986, s. 133). To nás vede k předpokladu, že v rukopisu *Umučení rajhradského*, jehož vznik klademe do první poloviny století 14., budou duálové tvary ještě hojně zastoupeny, a to zejména „na označení údů tělesných [...]“ (Vážný, 1964, s. 6). V textu se skutečně nachází řada duálových tvarů jak slovesných, např. *vidíta* (v. 220 a 255) a *stojíta* (v. 256) – v obou případech jsou podmětem „oči“, resp. „zraky“, tak především jmenných: jde hlavně o tvary substantiv, často ve spojení s posesivními zájmeny (v. 220 – *to vidíta moji oči* nebo v. 223 – *tvoji přemilěj ručičcě*). Zajímavý je citovaný tvar přídavného jména *přemilěj*, neboť spolu s tvarem *kirvavěj* (v. 40; ve funkci přívlastku slova „nohy“ – *nozě*) se jedná o doklady nástupnického akuzativního duálového tvaru v rámci složené deklinace adjektiv, zakončeného na -ěj (z původního -iej/-ie).⁵⁴

⁵⁴ O původně odlišném zakončení tvaru *kirvavěj* svědčí jeho textové okolí. Je totiž zapsáno na samém konci verše, tedy v rýmové pozici, ve které se v jeho bezprostřední blízkosti (v. 39, 41 a 42) nacházejí adjektiva zakončená na -ie (*děravie, přěčirvenie a proměnění*).

AORISTY A IMPERFEKTA

Jak uvádí Antonín Dostál, vývoj těchto jednoduchých minulých časů „spěl k tomu, aby obě formy se vyrovnávaly“ (1967, s. 193), a to zřejmě především z důvodu dlouhodobé konkurence perfekta. V našem textu ovšem tyto tvary evidujeme ještě v jejich primárních funkcích; aorist tak vyjadřuje ukončený minulý děj, zatímco imperfektum „děj v minulosti trvající“ (Lamprecht, Šlosar a Bauer, 1986, s. 194). Co se týče aoristů, evidujeme ve skladbě především ty sigmatické, např. pro 3. osobu sg.: *by*, *da* či *prosi* – tyto tvary jsou ovšem tvořeny podle aoristu asigmatického. Imperfekta se v textu vyskytují celkem hojně, a to zejména v té části skladby, kde je popisován soud a následné ukřižování Ježíše Krista. Převládají zde tvary pro 3. osobu pl. (např. *vediechu*, *obidiechu*, *vzbichu* či *pobíjiechu*),⁵⁵ při líčení smutku Panny Marie se však navíc ve spojitosti s ní objevují i tvary téže osoby singuláru (např. *mějieše* či *stáše*).

V úvodu kapitoly zmiňované **navazování kontaktu** se čtenářem/posluchačem probíhá na morfologické rovině textu nejčastěji pomocí užití vokativu ve funkci přímého oslovení adresáta: celkem šestkrát je tak v textu užito oslovení *člověče* (v. 309, 334, 341, 373; dvakrát je toto oslovení součástí přímé řeči nebo citace – v. 143 a 379) a jednou také *hříšniče* (v. 298). Často se užívá také imperativu, a to jak pro 2. osobu sg. (např. *chovaj se* – v. 309), tak pro tutéž osobu plurálu – tak např. rýmová dvojice *následujte* a *milujte* (v. 401 a 402). **Projekce autora** do textu probíhá nejčastěji za pomoci užití slovesného tvaru v 1. osobě sg. (např. *повědě* – v. 12 či *pravú* – v. 327, u kterého je explicitně uvedeno jako podmět zájmeno osobní „já“).

Vzhledem k tomu, že je takto odlišným tvarem adjektiva „kirvavý“ narušeno rýmové schéma, soudíme, že se jedná o formu dodanou až sekundárně, a to pravděpodobně písařem při opisování skladby.

⁵⁵ Poslední zmíněný tvar je v Paterově edici skladby zapsán jako *palujechu* (v. 133). Náš odlišný přepis spočívá v interpretaci daného slovesa jako součásti fráze „pobíjeti smiech“, tedy vysmívat se někomu.

Srov. heslo „pobiti“ in *Staročeský slovník*. [Seš.] 1–26 [online]. Praha: Academia, 1968–2008.

[cit. 20. 6. 2021]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

4.2.3 Lexikum

V rámci rozboru lexikální roviny naší památky bychom se rádi zaměřili především na problematiku spřežek, kterou jsme se zabývali již při edičním zpracování textu a považujeme tedy za vhodné zde stručně shrnout naše poznatky (viz níže). Ještě před tím bychom ovšem chtěli zmínit to, jak je na této rovině vyjadřována expresivita a navazování kontaktu se čtenářem, příp. jak se do textu projektuje autor.

Co se týče prvního zmíněného, **expresivity** je na lexikální rovině dosahováno především užitím některých deminutiv – ta jsou nejvíce koncentrována v části skladby, která zachycuje monolog Panny Marie po ukřižování Ježíše (v. 215–260): jde např. o rýmovou dvojici *ručičce* a *matičce* či slova „nožičky“, „kvietek“, „synáček“ a v předcházející části ještě i „beránek“ a „dušička“. Deminutivem je i adjektivum „přezmiřutkný“ (v. 221 a 244), jež zároveň spadá do kategorie přídavných jmen tvořených předponou přě-, která vyjadřuje nejvyšší možnou míru vlastnosti – takto utvořených adjektiv v textu evidujeme poměrně velké množství (*přěčirvenie, přěhořkým, přěnevinné* aj.). Do kontrastu se jmény zdrobnělými pak vstupují výrazy, jež autor skladby použil v části pojednávající o nutnosti hledět na Ježíše jako na sluhu. Jsou to např. adjektiva „smirdutý“, „mirzký“ a „hnojový“ (jako přívlastky substantiva „chlév“ – v. 302 a 307) či slovesa „(ne)zkáleti“ a „smrděti“. Expresivní povahu má ze své podstaty i užití emocionálních interjekcí na počátcích některých veršů (opět zejména ve zmíněném monologu Panny Marie).

Navazování kontaktu se čtenářem/posluchačem či jejich skupinou probíhá na této rovině především pomocí zájmen, nejčastěji posesiv (např. v. 346 – *chce býti s tvým člověčenstvím*) a personálií (např. v. 11 – *jež vám povědě nakrátce*). Stejně je tomu s **projekcí autora** do textu skladby (např. již zmiňované „jáz“), často se ovšem objevuje i užití tvarů zájmena „my“, kterými se autor začleňuje do skupiny, k níž zároveň promlouvá – tak např. verš 98 (*jež nám všem před oči přišlo*), v němž je navíc užito i tvaru totalizátoru „všichni“, zřejmě pro dodání ještě většího důrazu na obecnost tvrzení.

SPŘEŽKY⁵⁶

V rukopisu námi zkoumané skladby jsme při vytváření edice narazili na řadu výrazů, u kterých bylo nutné vyhodnotit, zda mají být považovány za spřežky. Spřežkou rozumíme spojení jména s předložkou (ale např. i spojkou nebo jiným neplnovýznamovým slovem, srov. *kdyžto*), přičemž prvotním kritériem pro její identifikaci v textu pro nás bylo to, zda jsou tato slova psána v rukopisu dohromady, či naopak zvlášť. Pro následující výklad tak použijeme členění těchto výrazů s ohledem na jejich rukopisnou podobu – jedná se tedy o výrazy, které jsou:

- a. v rukopisu zapsané **dohromady** (např. *včile, ovšem, nežli, zase*):

Taková slova za spřežky považujeme a píšeme je tudíž, v souladu s tendencí vyjádřenou rukopisem, jako jedno slovo. Za spřežky považujeme i výrazy *nakrátcě* (v. 12) a *probóh* (v. 32; vyjádřeno zkratkou – viz podkapitola **Brachygrafie**), které naopak první editor skladby, Adolf Patera, zapsal ve své edici odděleně. V textu skladby se celkem dvakrát objevuje také slovo *kdyžto*, vzniklé z příslovce „když“ (pův. „kdy“ + „že“), a to ve funkci podřadicí časové spojky.

- b. v rukopisu zapsané **zvlášť**:

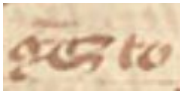
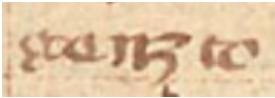
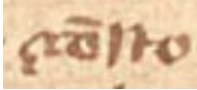
Samostatně chápány, a tudíž i důsledně odděleny, jsou ve všech třech výskytech komponenty podřadicí podmínkové spojky „kdyby“ – *kdy* a *by* (v. 292, 357 a 361).⁵⁷ Analogicky pojmáme i zápis výrazů *ni* a *kdy* ve v. 146, tedy jako spojku „ani“ po záporné větě a neurčité příslovce ve významu „kdysi“ či „někdy“.

- c. v rukopisu zapsané **dohromady i zvlášť**:

Problematický je zápis zájmena „jenžto“ – ve třech z celkových čtyř výskytů ho přepisujeme jako spřežku přesto, že rukopisná podoba by nejspíš připouštěla i opačnou variantu. Přehled těchto zápisů podává **Tabulka 12**.

⁵⁶ Problematiku spřežek umisťujeme na lexikální rovinu jazykového systému, ač jsme si vědomi faktu, že se nachází na pomezí s rovinou syntaktickou.

⁵⁷ Nabízí se zde srovnání s výše zmíněnou časovou spojkou „kdyžto“, ve které naopak došlo ke spřažení komponentů v jeden výraz a která navíc obsahuje sekundární podobu adverbia „kdy“ – *když* (viz Trávníček, 1956, s. 76).

			Transliterace
A	v. 176		ge(n)zto
B	v. 329		genzto
C	v. 394		ge(n)fto

Tabulka 12 – Způsoby zápisu zájmena „jenžto“ v rukopisu UmR.

Čtvrtý případ, ve kterém je rukopisná podoba prakticky totožná s případem **B** z tabulky výše, chápeme jako dva samostatné výrazy *jenž* a *to*, přičemž slovo „jenž“ je zde relativum, vztahující se k osobě svatého Simeona, a druhý z výrazů považujeme za valenční doplnění slovesa „vědět“, odkazující ke zvěsti, kterou řečený světec předal Panně Marii. Jak vyplývá zejména z posledního zmíněného příkladu, vzhledem k rukopisné povaze jediného dochovaného pramene skladby je mnohdy určení slovních hranic poněkud komplikované. Tak např. výraz „bezmál“ přepisujeme na rozdíl od Adolfa Patery a naopak v souladu s Gebauerovým *Slovníkem staročeským* (1970) jako jedno slovo, přičemž jediný výskyt tohoto výrazu je opět zapsán způsobem, který dovoluje dvojí čtení. Domníváme se také, že variabilita způsobu zápisu některých slov (včetně spřežek) měla jistě i mimojazykové důvody praktického rázu, např. snahu šetřit místem (o tom by svědčilo použití zkratky a zápisu dlouhého /f/ místo grafu /z/ ve variantě *genfto* – případ **C**).

4.2.4 Syntax

V souvislosti se syntaxí *Umučení rajhradského* považujeme za vhodné zmínit fakt, který jsme naznačili již v kapitole o její interpretaci (viz pozn. 11) – verše naší skladby v některých případech neodpovídají syntaktickým celkům a dochází tak k **přesahům** vět z jednoho verše do verše následujícího. Je to dobře patrné např. v níže citovaném dvojverší (v. 333 a 334).⁵⁸

„A dnes tluče u dřví *tvého*
sirdcě, člověče, *tvirdého*, [...]“

⁵⁸ Přesah včetně jeho rozvití značíme kurzívou

Za vyjádření **expresivity** na syntaktické úrovni považujeme např. verš 115, ve kterém je postupně gradováno adjektivum „veliká“ – *veliká, väčšie, najväčšie* (přívlastek slova „bolest“). Prostředkem **navazování kontaktu** se čtenářem jsou na této rovině občasné řečnické otázky, např. ve verších 297–298: *A kolikrát je syn boží, / hriešniče, k tobě príchozí*. Rétorické otázky se ovšem ve značném množství objevují i ve výše zmiňovaném monologu Panny Marie, která se v nich obrací na již ukřižovaného Ježíše (o jejich řečnickém charakteru zde tedy nemůže být sporu) – výčet viz **Tabulka 13**.⁵⁹

„Ó, můj přezmiřutkný synu, kterú máš tak těžkú vinu, že tirpíš tak hroznú rány?“	v. 215–217
„Ó, mé přezmiřutkné dietě, co s' zavínil na tom svete?“	v. 221–222
„Tvoji přemilěj ručiččě, jichž s' nejednú mně, matiččě, podával přemilostivě, v kacie jě vízu odívě, jimaž s' mi dal požehnanie nad všěcky panny hi panie?“	v. 223–228
„Ó, můj synu, co s' zavínil, co-li s' komu kdy učinil, že tvé nožičky přěsvaté vízu tak na křížu spaté, jež sem často pěstovala, když sem tě mladým chovala?“	v. 229–234
„Ó, můj synáčku žádúcí, co s' zavínil, kvietku stvúcí?“	v. 235–236

Tabulka 13 – Řečnické otázky obsažené v monologu Panny Marie

⁵⁹ Tučně přitom vyznačujeme tázací zájmena; z nich stojí za zmínku tvar interogativa „kaký“ – *kacie*, utvořený podle vzoru tvrdé adjektivní deklinace „dobrý“.

Na předešlých stránkách jsme podali jazykový rozbor památky *Umučení rajhradské*, a to s vědomím, že mnohé jeho části by si zasloužily důkladnějšího propracování – na rovině hláskoslovné jsme nepojednali např. o změnách asimilačních a problematika ztráty jotace zůstala z větší míry pouze nastíněna. Za klíčový považujeme především detailnější průzkum úrovně lexikální, a to se zaměřením na slova jinde dosud nezachycená (viz např. ženská varianta deminutiva „oděvec“ ve verši 33) a vzhledem k provenienci rukopisu také na případné moravismy. I v rámci zbylých dvou rovin, tvaroslovné a syntaktické, nabízí dle našeho názoru památka množství podnětů, jejichž rozpracováním bychom ovšem překročili zamýšlený rozsah této práce.

Závěr

Primární cíl této bakalářské práce, jehož formulování stálo na počátku našeho snažení, spočíval ve vytvoření edice staročeské veršované památky s názvem *Umučení rajhradské*. Tato edice by ovšem nemohla vzniknout izolovaně, bez alespoň minimální znalosti literárněhistorického kontextu skladby – tak jsme se v první části naší práce mj. pokusili přiřadit danou památku k žánru umučení Páně a následně jsme na základě objevné studie Jana Vilikovského dospěli k usouvztažnění této skladby s formou veršovaného kázání (ovšem se vši opatrností, a to v návaznosti na Vilikovského rozpaky týkající se projekce osobnosti autora do textu památky).

Pro dokreslení dalšího literárního života díla a zejména v souvislosti s pořízením transliterované podoby textu pro nás bylo důležité zabývat se také první edicí památky, jejímž autorem je filolog Adolf Patera – naznačili jsme mimo jiné to, jakým způsobem se do ediční problematiky staročeských děl koncem 19. století mohl promítnout spor o RKZ, ač jsme si vědomi toho, že by toto téma zasloužilo samostatnou pozornost. Kromě již zmíněné edice, kterou podáváme ve druhé části naší práce a jejíž zpracování přibližuje ediční poznámka v části třetí, jsme si jako cíl stanovili také komplexní jazykový rozbor *Umučení rajhradského*. V něm jsme se snažili zohlednit především ty jevy, které jsou pro text památky charakteristické, případně zásadní pro její dataci – to se týká zejména analýzy pravopisu a hláskosloví. Na základě tohoto rozboru jsme došli k závěru, že není důvod klást dobu vzniku rukopisu naší skladby dál než do 1. poloviny 14. století, a to s vědomím, že se jedná o opis. Přes všechnu naši snahu jsme si přitom vědomi také toho, že jazykový rozbor by si zasloužil důkladnějšího propracování a v jeho závěru tak zmiňujeme některé podněty pro další možný výzkum.

Výsledkem je tak předkládaná bakalářská práce, která mapuje pomyslnou cestu edičním procesem staročeské památky, a my doufáme, že se nám podařilo zhostit se stanoveného úkolu alespoň do té míry, abychom přivedli *Umučení rajhradské* do centra pozornosti jazykovědné či literárněvědné bohemistiky a aby se tak tato skladba zařadila po bok známějších památek ze 14. století.

Seznam použité literatury

Primární literatura

Umučení boží rajhradské, rukopis in Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad, sign. 424, f. 78r–80r. Dostupné z:
http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-BOPPRBR_424_1RGNXJ1-cs.

Sekundární literatura

Edice

HATTALA, Martin a Adolf PATERA (1881). *Zbytky rýmovaných Alexandreid staročeských. Díl 1, Texty a transkripce*. V Praze: nákladem knihkupectví Frant. Řivnáče.

PATERA, Adolf (1883). Rýmované „Pravenie o božiem umučenie a o jeho svaté krve prolitie“ z druhé polovice XIV. století. In *Časopis Musea království Českého*. Praha: Matice česká, roč. 57, č. 2, s. 370–396.

PATERA, Adolf (1886). O božiem umučení: Staročeské rýmované skládání ze XIV. století. In *Časopis Musea království Českého*. Praha: Matice česká, roč. 60, č. 4, s. 582–603.

Studie, příspěvky a kapitoly

BRANDL, Vincenc (1879). Úvaha o spisu: „Filologický důkaz, že Rukopis Královský a Zelenohorský, též Zlomek evang. sv. Jana jsou podvržená díla Václava Hanky. Sepsal A. Vašek, prof. na c. k. slov. gymn. v Brně“. In *Časopis Matice moravské*, roč. 11, č. 2–3, s. 124–156.

DAŇHELKA, Jiří (1957). Obecné zásady ediční a poučení o starém jazyce českém. In B. Havránek a J. Hrabák, eds., *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 25–35.

DAŇHELKA, Jiří (2013). Směrnice pro vydávání starších českých textů. In *J. D., Textologie a starší česká literatura*. Praha: ÚČL AV ČR, v. v. i., s. 101–132.

HRABÁK, Josef (1939). Roudnické umučení a Rada otce synovi. In *Slovo a slovesnost*, roč. 5, č. 4, s. 161–170.

LEHÁR, Jan. (2008). Umučení Páně. In L. Merhaut, ed., *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Praha: Academia, s. 1118–1119.

PELIKÁN, Jan (1898). Slova číla, v číle, včil. In *Rozpravy filologické věnované Janu Gebauerovi*. V Praze: tiskem F. Šimáčka, s. 31–33.

VILIKOVSKÝ, Jan (1935). O staročeské poesii. In *Řád*, roč. 2, č. 3, s. 122–134.

VILIKOVSKÝ, Jan (1939–1940). Latinská předloha Rajhradského umučení. In *Časopis Matice moravské*, roč. 63 a 64, č. 1–4, s. 109–113.

VOLEKOVÁ, Kateřina (2018). Znaménko rozlišovací a zdůrazňovací ve staročeských rukopisech. In *Slavia Occidentalis*, roč. 75, č. 1, s. 133–141.

Monografie

DOKOUPIL, Vladislav (1966). *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

HULAKOVSKÝ, Jan (1852). *Abbreviaturae vocabulorum in scripturis praecipue latinis medii aevi tum slavici et germanici*. Praha: M. A. Vitek.

KOSÁK, Michal a Jiří FLAIŠMAN (2018). *Editologie (od náčrtu ke knize)*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.

PÁTKOVÁ, Hana (2008). *Česká středověká paleografie*. České Budějovice: Veduta.

VAŠÁK, Pavel (1993). *Textologie: teorie a ediční praxe*. Praha: Karolinum.

Historické mluvnice

DOSTÁL, Antonín (1967). *Historická mluvnice česká. Díl II, Tvarosloví. 2. část, časování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

GEBAUER, Jan (1929). *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV, Skladba*. Ed. F. Trávníček. V Praze: nákladem České akademie věd a umění.

GEBAUER, Jan (1958). *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III, Tvarosloví. 2. část, časování*. 3. vydání. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

GEBAUER, Jan (1960). *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III, Tvarosloví. 1. část, skloňování*. 2. vydání (v NČSAV 1. vydání). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

GEBAUER, Jan (1963). *Historická mluvnice jazyka českého. Díl I, Hláskosloví. 2., dopl. vyd.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

KOMÁREK, Miroslav (1962). *Historická mluvnice česká. Díl I, Hláskosloví. 2., upr. vyd.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

LAMPRECHT, Arnošt, Dušan ŠLOSAR a Jaroslav BAUER (1986). *Historická mluvnice češtiny.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

TRÁVNÍČEK, František (1956). *Historická mluvnice česká. Díl III, Skladba.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

VÁŽNÝ, Václav (1964). *Historická mluvnice česká. Díl II, Tvarosloví. 1. část, skloňování.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Slovníky a příručky

GEBAUER, Jan (1970). *Slovník staročeský. Díl 1, (A–J). 2., nezměn. vyd. (v Akademii 1. vydání).* Praha: Academia.

HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. (1968). *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek.* Praha: Academia.

VLAŠÍN, Štěpán, ed. (1984). *Slovník literární teorie.* Praha: Československý spisovatel.

Internetové zdroje

Elektronický slovník staré češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006– [cit. 20. 6. 2021]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

KŘÍSTEK, Michal (2017). Expresivum. In: P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, eds. *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 23. 7. 2021]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/EXPRESIVUM>.

PLESKALOVÁ, Jana a Pavel KOSEK (2017). Spřežkový pravopis. In P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, eds. *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. [cit. 18. 7. 2021]. Dostupné z: https://www.czechency.org/slovník/SPŘEŽKOVÝ_PRAVOPIS.

Sermones varii. *Manuscriptorium* [online]. [cit. 1. 3. 2021]. Dostupné z: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-BOPPRBR_424_1RGNXJ1-cs.

Staročeský slovník. [Seš.] 1–26 [online]. Praha: Academia, 1968–2008. [cit. 20. 6. 2021]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Nástroje

KUČERA, Jan: Speciální znaky [software] [cit. 20. 6. 2021]. Dostupné z:
<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/nastroje/specialni-znaky/ke-stazeni>.